

Др Петар Ђ. Стојановић

ОБИЧАЈИ СЈЕЧЕ ГЛАВЕ И КИДАЊА НОСА У ЦРНОГОРСКО-ТУРСКОМ РАТОВАЊУ

(Осврти на стање у XVIII, XIX и на почетку XX вијека)

Обичаји сјече главе и кидања носа у црногорско-турском ратовању изазивали су згражање културне Европе. Страни путописци и истраживачи, који су у већем броју походили Црну Гору у XIX вијеку, бивали су запрепашћени варварским призорима, на зидовима утврђења и на колчевима нанизаних људских лобања.¹ Упркос покушају да се овај обичај објасни тур-

¹ Француз Е. Паже писао је 1858. године: „Уколико Турчин падне у борби са њима (Црногорцима — П. С.) они му одсијецају главу, уво или нос, и од тих крвавих трофеја праве ћердане које доносе и полагају пред ноге својим сердарима. Исто тако, кад неки од њихових не може да се дигне, а они нијесу у могућности да га изнесу, пошто га прекрсте, сијеку му главу да не би доживио ужасну несрећу да жив падне непријатељу у руке. Најзад неријетко се виде на улазима у села или на зидовима утврђења голе лобање, натакнуте на колчеве“ (Побједа, Титоград, 8. I 1979, стр. 10). Француски пуковних V. de Somier у путопису из Црне Горе с почетка XIX вијека износи да су му Црногорци даривали одрубљене главе. Гнуша се овога обичаја и жали што је путовао у Црну Гору. Наводи да Црногорци одрубљене главе непријатеља, набијене на колац, истичу на брдима и на прометним граничним мјестима. Не штеде ни Французе, па су у борби са њима за Дубровник одсјекли главу француском генералу Делгоргу (Историјско и политичко путовање кроз Црну Гору, ревија Овдје, Титоград, бр. 64/1974, стр. 31). Прве утиске путника-странца који је посетио Црну Гору у Његошево доба упечатљиво дочарава Енглез Н. Layard: „Грозан и гнусан приказ био је прво што је поздрављало путника приликом његова доласка у резиденцију кнеза-духовника“. Пред Владичином резиденцијом дизала се „...округла кула — објекат који нам је пао у очи чим смо се приближили. На њеном врху, поређане на кратким коцима, биле су неколике крваве главе са дугачким чуперцима косе која се лепршала на ветру, трофеји скорашњег напада на Турке у суседству“ (Љ. Дурковић, *Енглези о Његошу и Црној Гори*, Титоград 1963, 35). Слични су утисци и Енглеза Фрејзера, који је на Цетињу био 1844. године: „Један упадљив доказ“, пише он, „страховитог дивљаштва одмах нас је привукао...“ На кули у близини цетињског Манастира видио је штапове на којима су биле људске главе, неке читаве а неке су се распадале. Ту је било глава разних доба старости, на свакој је био чуперак косе, што је означавало мухамеданца. Тло испод

ским утицајем и оправда одбрамбеним потребама Црне Горе, његова ефективна примјена имала је за посљедицу одбојност европске јавности према Црној Гори и отежавала је њено укључивање у међународни промет.

Сјеча главе и кидање носа, иако о њима нема помена у писаним прописима црногорске државе, уобичајени су у сталним пограничним сукобима између Црне Горе и Турске и, као правило ратног закона, уткани су дубоко у народно биће Црногораца. Тај обичај жив је и код сусједних Албанаца, гдје се ствари, због сродних друштвено-економских структура, мјере истим „херојским аршином“ као и у Црној Гори. Број посјечених непријатељских глава, и код једних и код других, мјерило је вриједности појединца и његовог доприноса колективном интересу. То је проба басташности и мушке храбрости. Све морално-етичке вриједности Црногораца и Албанаца процјењују се са гледишта њиховог учешћа у рату и сјече глава непријатељских.² Ко турске главе сијече томе сви завиде. Назвати некога главосјековићем сматра се знаком особитог уважавања.³ Овај обичај је дигнут на ниво култа не само код Црногораца и Албанаца већ и код Турака. У народном мелосу мајка задаје и подиже сина уз борбени разговор и жељу да порасте и да сијече главе непријатељима.⁴ Приликом колективног народног жаљења над умр-

њих је посуто људским остацима и у ваздуху се осјећао дах распадања. Био је то, по Фрејзеру, приказ недостојан хришћана... приказ каквог би се Европа, изузев у овим дивљинама, гнушала“ (Јб. Дурковић, *op. cit.* 144).

² „Ништа до сад овај народ тако славно сматрао није као посјећи главу“, пише С. Дучић. „И сад се често чује, кад неко некога за какав посао хвали, па рече: Завидио сам му ка' да је главу међу бојеве посјека. Јуриш на главе обично је чињен уз поклич: А на гаве!, или, како Арбанаси веле: А и крена. Тад се људи с ножевима на главу немилостиво налеку и пограбе“ (*Живот и обичаји племена Куча*, СЕЗ, Београд 1931, 186).

³ За учешће у убиству Смаил-аге Ченгића Његош даде Новици Церовићу титулу бана, сердара и војводе, а Мирку Алексићу чин капетана и титулу главосјековића (Д. Лондровић, Новица Церовић и три господара, Побједа — Титоград, 13. X 1976, стр. 12).

⁴ Мајка—Црногорка њиха сина у колијевци и пјева му:

„Расти брзо, мило моје;
Кад дорастеш до оружја
Да четујеш низ Турџију,
Да сијечеш турске главе“.

А Туркиња пјева дјетету:

„Расти, бего и бегићу...
Сад ћеш хата појакати,
Сад ћеш сабљу припасати,
Да сијечеш влашке главе“.

(М. Павићевић VI, наведено по: G. Gesemannu, *Чојство и јунаштво старих Црногораца*, Цетиње 1968, 95).

стока мржња између њих и Црногораца и безобзирност приликом употребе средстава за међусобна разрачунавања.

Борба против потурица је борба за голи опстанак, уједно и борба против надирања ислама у самој Црној Гори и околи њених граница. Обрачуни између Црногораца и Турака су сурови и без поштеде. Турци харају црногорска насеља, пљачкају Црногорце и сијеку им главе, не штеде ни нејач. Треба им, по начелу узајамности, узвратити истом мјером и истим средствима, јер су ова средства Турци први и употријебили.⁷ Није то најчешће ратовање у класичном смислу, као што се некад мисли, ратовање које се води по правилима ратних закона са регуларним војним јединицама, већ сукоб наоружаног народа који се исцрпљује у међусобној хајдучији и пљачкашким упадима. Иза ових сукоба стоје несигурна и хаотична турска администрација и нејака црногорска „племенска“ и државна власт, често немоћне да обуздају крваве обрачуне између сусједног црногорског и турског становништва.⁸

Турци су упали у Европу као ратничко-освајачка хорда, пуна животне снаге, искључива и безобзирна према другим народима и вјероисповијестима. У својим борбеним походима они се руководе Кораном: „Вјера дата невјерницима од стране правовјерних не обавезује“.⁹ Само су муслимани државни народ. Борба против невјерника света је лична и имовинска обавеза правовјерних. У тој борби допуштена су сва средства.¹⁰ Никао као универзална религија на тлу Арабије, у првој половини VII вијека, ислам се коријенио у живот не само примамљивошћу своје идеолошке баштине већ и сламањем отпора невјерника путем превара и насилничких акција. Доктринарно, ислам брише етничке и расне разлике, прокламује опште братство и јед-

⁷ П. Стојановић, Настајање међународноправног субјективитета Црне Горе, Анали Правног факултета у Београду бр. 4/1977, 493.

⁸ У писму Мехмеду везиру босанском од 25. новембра 1800. године, владика Петар I се жали на немирно гранично подручје и истиче своју немоћ да стиша сукобе између Црне Горе и Херцеговине: „Али твоје господство знаде, какве су крајине и како је трудно њима владати, навлаштито кад чојек нема потпуно јакости и снаге и када су крајине од много времена смућене и једна против друге расрћене и на освету понесене“ (Записи, јануар 1935, 39). Писмом од 24. III 1813. године Петар I опет јавља Мустафи паши скадарском о својој жељи за миром и уређењем пограничних спорова са Турцима, али је „...наш народ слободан без коца и без конопца и како мене по закону нашем није дато никога посјећи ни објесит, тако и немогу учинит све, како бих ктио“ (Записи, март 1935, 159, 160).

⁹ F. Lenormant, *Turcs et Monténégrins*, Paris 1866, 252.

¹⁰ „О вјеровјеснице! Бори се против невјерника и дволичњака, буди према њима груб. Њихово је склониште пакао, а то је ружно пребивалиште“. „Не ступите ли (у борбу), казнит ће вас Он (Allah) болном казном и замијенит ће вас неким другим народом, а ви Му нећете ништа наудити. Allah је свемоћан“ (*Kuran časni*, Стварност, Загреб 1969, стр. 255, 261).

накост муслимана, невјерници су изван муслиманских закона.¹¹ Идеолошка основица турске империје одредијелена је припадношћу вјерској заједници ислама. Ратнички подухвати Турске заодјенути су у религиозно рухо. Турском инванзијом у Европу је продрла Азија на чијем су тлу поникле велике свјетске религије. У идеолошком фонду ислама није тешко препознати културно наслеђе његових претходника јудаизма и хришћанства. Турци се легитимишу пред својим противницима као теократска држава, њихов рат против хришћана води се под плаштом вјерског рата, рата правовјерних против невјерника, односно рата између крста и полумјесеца. А вјерски ратови, кроз историју, вођени су са особитом жестином и уз употребу најбруталнијих средстава.

Околности о којима је напријед било ријечи донекле објашњавају суровост обрачуна Турака са бунтовним балканским народима, посебно са Црногорцима и њима сусједним Албанцима. Тај обрачун је немилосрдан, сијече се и старо и младо. Турци некад не штеде ни жене, убијају се заробљеници. У ратничким акцијама не поштују се ни основне етичке вриједности које се код Црногораца и Албанаца одвајкада држе за светињу. Кумство и побратимство са Турцима је несигурно, задата ријеч, које се у Црној Гори и Албанији чврсто држе, Турке не обавезује.¹² Гласници и парламентарии, чија је безбједност код цивилизованих народа зајемчена, у ратовању са Турцима нијесу заштићени.¹³ Ратује се мимо норми, уобичајених код кул-

¹¹ Е. Шимански, Мухамед, Оснивачи великих религија, Београд 1978, стр. 230, 232, 242, 243, 252.

¹² У писму пашама од 19. I 1811. године владика Петар I се жали на Спужане који нападају чобане пиперске: „... а ваш момак Буразеровић из Подгорице на божу вјеру је посјека својега кума Бошка Пилетића из Пиперах, његово срце извадио и на нож по чаршији носио, а његову главу на бедем скадарски понио“ (Д. Д. Вуксан, Црна Гора у 1811 години, Записи XIV, децембар 1940, 322). — Мехмед паша скадарски позвао је, у априлу 1770. године, кучкога војводу Илију Дрекаловића ради разговора о откупу талаца. Иза тога убише војводу, на вјеру, заједно са попом Павићем, у грудској цркви, узеше му новац спремљен за откуп талаца, а тако и главу и оружје. Њихови убице хаџи Рамадан и Хусо Подгоричанин однијеше им главе у Скадар, одакле Мехмед паша посла војводу главу у Цариград. Тамо су, иначе, стизале главе најзнатнијих противника турске империје. Спомен о овом случају остављен је у народној пјесми:

„Тако Турци Куче преварише
Војводу им с попом посјекоше...“

(Р. В. Петровић, Ко је био лажни цар Шћепан Мали, ревија Дуга, Београд, бр. 119 од 16. IX 1978, 75).

¹³ Неки црногорски капетан — официр пошао је 1858. године на преговоре са Турцима, поводом сукоба Црногораца и Турака у Пипере. Турци га по повратку убише и извјесише му главу на спушку тврђаву (Записи XVII, мај 1937, 263). — Скадарски везир Махмуд, у јуну 1788. год., на превару измасакрира аустријске изасланике у Скадру. Њихове главе посла Порти као знак своје оданости (F. Lenormant, op. cit. 233).

турних народа, до истраге једне или друге стране. Турски непријатељ користи сва борбена средства. Заузврат, Црногорци му враћају истом мјером. Јер, по изјавама црногорских поглавара, када Турци престану стављати Црногорце под огањ и мач онда могу рачунати на реципроцитет са црногорске стране.¹⁴

Сјеча глава уобичајена је у црногорско-турском ратовању. Код Црногораца и Албанаца држи се недоличним посјећи хришћанина. Премда су црногорски поглавари сузбијали овај обичај кад је противник припадник православне или католичке вјероисповијести, ипак је у обрачунима православних Црногораца и католичких Албанаца или у сукобима Црногораца и Херцеговаца-хришћана бивало узајамне сјече глава.¹⁵ Тврда укоријењеност овог обичаја у животу Црногораца и њихових сусједа некад је брисала обзире према припадницима исте вјероисповијести. С друге стране, развијене и Црној Гори граничне државе (Млечи, Аустрија), иако су обичај сјече глава непријатељу јавно осуђивале као варварски, имале су у виду његову утканост у свијест Црногораца и користиле су га у сукобима са Турском или у сукобу са Црногорцима. У XVIII вијеку Аустрија буни Брђане против Турака. Аустријски изасланици исплаћују Брђанима новчане награде за главе које су посјекли Турцима приликом напада на Подорицу, Служ и Жабљак.¹⁶ Изасланик аустријске владе Вукасовић обећао је награду од 100 цекина Црногорцу или Брђанину који му донесе главу Међикукића, за-

Иначе код хришћана туђи посланици парламентарни су безбједни. Између Црногораца и Турака то није био случај. Турци су обично слали Црногорцима као гласнике хришћане, јер се бојаху да би Турчина посјекли. Црногорци су слали Турцима жене као посланике и listinoше јер су жене неповредиве (Архив Историјског института у Титограду, Исписи из БАЦ, XVI, 39. Међун. право, стр. 5, одговор на питање 16.)

¹⁴ Писмом од 16. III 1856. књаз Данило јавља аустријском гувернеру Мамули да се Турци не држе договора о миру већ и даље нападају на брдска и црногорска племена и плијене им животињу, те „Ако Турци од својих уобичајених злодејствија не одустану, већ и у напријед не престану Црногорце огњем и мачем нападати, онда нека се надају реципроцитету“ (Д. Д. Вуксан, Књаз Данило, Записи XVII — јануар 1937, 2).

¹⁵ У сукобу Црмничана и Албанаца из католичког села Зупце 30. IX 1851. године, Црногорци одсјекоше главе убијених Албанаца и донијеше их Његошу. Његош „...није јих хтио примити, нити је обдарио оне што су јих донијели, неодобравајући да се напада на села кршћеног народа“ (Д. Берић, Далматинска штампа о задњим годинама живота и смрти Његоша, И. записи, Цетиње 1-3/1952, 57). — Православни Кучи и католички Клименте крве се око комунских испаша на Кому и једни другима сијеку главе. Сјеча глава је у обичају и између Куча и Албанаца, такође католика у Хотима (С. Дучић, н. дј., 187, 188). У бојевима 1853. године, православни Кучи сијеку главе католицима-Албанцима, као да су Турци. Албанци такође сијеку главе православним Кучима (H. Hecquard, *Histoire et description de la haute Albanie*, Paris, 88).

¹⁶ В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, Београд 1912, 89, 107, 108.

бита спушкот.¹⁷ Туђинска млетачка власт у Боки, у опортуним приликама, подстицала је обичај сјече глава непријатељу не само код Црногораца већ и међу Бокелјима. Крајем XVII вијека Млеци су у рату са Турцима давали златне медаље и дукате хајдуцима који су из Боке упадали на турску територију. Награда је исплаћивана сваком хајдуку који донесе турску главу. Хајдуци су сјекли главе и Дубровчанима. Дубровчани су им се светили тако што су мртвим хајдуцима сјекли главе и вјешали их на градска врата. Некад су раскопавали гробове и мртвим хајдуцима сјекли главе.¹⁸ Доброта је постала посебна општина и стекла привилегован положај због учешћа у турско-млетачком рату на страни Млетака (1714—1718. године). У биткама против Турака под Баром и Улцињом Доброћани су се први искрцали из бродова и посјекли „неколико турских глава“.¹⁹

У ратним обрачунима Црногораца и Турака ни једна страна не штеди религиозне светиње друге стране. То је сукоб двију религија, такмичење двију култура и њиховог морала. Појам религије конзумиран је појмом вјере и народности. Религија је и код Црногораца и код Турака скуп обреда и обичаја, ограничен на спољашњу фолклористичку страну, без дубљег унутрашњег доживљавања. За Црногорце кад се не би прекрстили не би се рекло да су хришћани. Поп и хоџа су без духовног образовања.²⁰ Раскорак и супротности између „херојског“ — ратничког начина живота и божјих заповијести, како код Црногораца и Албанаца тако и код Турака, очигледни су. Свештена лица често су протагонисти међусобних покоља Црногораца и Турака. И поп и хоџа подстичу на сјечу непријатељских глава. Попови, владике и хоџе су на челу у боју. Црква благосиља ратнике који се из четовања врате на Цетиње са плијеном и великим бројем посјечених глава.²¹ Попови замећу битку и први почињу

¹⁷ Грлица, календар црногорски за 1836. годину, стр. 68. Аустрија је у 1881. и 1882. години давала новчане награде доносиоцима глава херцеговачких усташа (П. Ровински, *Черногорја*, Том II част 2, С. Петербург 1901, 131, 132.

¹⁸ О. Благојевић, *Пива*, САНУ, Београд 1971, 146, 147. Турци су и Бокелјима сјекли главе. Писмом од 22. X 1789. комунитад рисанска јавља ванредних провидуру да су им Турци посјекли два пандура на граници и главе им однијели у Требиње (Архив X. Нови, ПУМА, ф. 299, расути списи, хронолошке границе 1789 — 1792, стр. 22, док. № 1).

¹⁹ М. Милошевић, *Око покушаја освајања Бара и Улциња 1717. и 1718. године*, И. Записи 4/1960, 801.

²⁰ G. Gesemann, н. дј., 124, 125.

²¹ J. de la Cravière, Црногорци, Записи, фебруар 1937, 89, 90. Чевски војвода, послје побједе над Турцима, 1800. г., иде на Цетиње.

„У владике Петра Петровића
И донесе од Турчина главу
Владика га дочекива дивно:

сјећи Турке.²² Квалификују се за главаре тек кад посијеку више турских глава. Турци сијеку попове и калуђере, Црногорци сијеку хоце.²³ Нијесу поштеђени ни мртви свештеници у гробу.²⁴

Са масовнијим ратничким сукобима и већим просторним удаљавањем супарничких чета од полазних позиција обичај сјече непријатељских глава све више је противан војничко-рационалним разлозима. Брзина, особита покретљивост ратника-горштака и с тим везана предност изненадног удара на непријатеља бивају паралисани теретом (ношењем) непријатељских глава. Када је ватрено оружје однијело превагу над хладним оружјем, двоструки је напор и губитак времена усмртити непријатеља ватреним оружјем па му послије тога одсјећи главу употребом хладног оружја. Разлози цјелисходности и потребе брзог и ефикасног дјеловања у рату тражили су да се доказ — „биљег“ о побједи и уништењу живе силе непријатеља упрости и саобрази новонасталим околностима. Умјесто главе, побједник сијече непријатељу (и односи са собом) нос, уши, брке, кат-

Дарова му пушку о гајтану
И двадесет у злато дукатах“.
(П. Ровински, *op. cit.*, 130).

Архимандрит острошки Никодим, писмом од 5. I 1849, моли владику Рада да Нешку Мандићу испуни неко обећање јер му је он — архимандрит у име владике „давао Божју вјеру... да ће му бити све поврнуто, ако посијече Турчина“ (Записи, новембар 1940, 301).

²² Поп Раде из Орје Луке, пошто је службу божју одслужио, окупи Бјелопавлиће, сачека Турке у Тамнику код Слапа при Зети, па их поче први сјећи, а за њим то учинише и остали Бјелопавлићи (Војвода поп Ристо Бошковић, *Историјске приче из повјеснице Бјелопавлића*, Никшић 1902, 54)..

У неком боју у Дробњаку 1834. г. Турци се даше у бјекство:

„Што утече Мини војеводи,
Не утече Митру калуђеру...
Посјекоше нико не утече.“
(П. Ровински, *op. cit.*, 129).

²³ У борби са Пивљанима 1861. године Турци посјекоше игумана пивског манастира Теодосија (О. Благојевић, *н. дј.*, 152). — За вријеме књаза Данила неки Црногорац, заједно са попом Луком из Марковине, донесе пред књаза на јасенову тољагу оце набијену главу оце никшићкога и књаз им за то дарива дукат. (Архив Историјског института у Титограду, у даљем тексту: АИИ, инв. бр. 1927; В. Врчевић, *Огранци за историју Црне Горе*, стр. 19). — Почетком септембра 1768. године Турци нападоше Острог поубијаше његове житеље и разорише манастир. Игуману манастира посјекоше главу, иако им је узалуд нудио 400 цекина да му поштеде живот. (Р. В. Петровић, *op. cit.*, Дуга, Београд, бр. 117/1978, стр. 74).

²⁴ Пред турском најездом склањају се мошти Св. Василија из Острога. Обичај је код Турака да и мртвом непријатељу сијеку главу. — За вријеме Омер-пашиног похода на Црну Гору поп Иван Кнежевић, војвода мартинићи и сенатор црногорски, би сахрањен код манастира Острога. Турци дознаше за његов гроб, отворише га, посјекоше му главу и као трофеј послаше је у Подгорицу (Е. Н. Ковалевски, Омер-пашин поход на Црну Гору, Записи XIV, август 1935, 88).

кад и прсте са руке.²⁵ У Кучима је, у другој половини XIX вијека, сјеча главе непријатељу замијењена одсијецањем носа и бркова па је то, умјесто главе, доношено и показивано глава-рима.²⁶

Како запажају страни путописци, Црногорци послје војних похода доносе гомиле одсјечених турских глава, носева и ушију, и вјешају их на једну кулу на Цетињу, сто корака изнад Манастира, као трофеје у знак побједе.²⁷ Сијеку носеве и припадницима регуларних турских трупа.²⁸ Иако је у Црној Гори *sepulchri violatio* — насиље над гробом по обичајном праву и писаним прописима недопустиво, ипак бива да Црногорац откопа нечији гроб и откине прст мртвацу. То носи Турцима као доказ да је извршио њихов налог, односно да је убио Црногорца.²⁹ Носевима одсјеченим непријатељу Црногорци се легитимишу као побједници не само код својих домаћих поглавара већ и пред сусједним државама, заинтересованим за борбу против Турске. У сукобу са Команима, маја 1691. године, Турци бише поражени. Сјутрадан послје битке, Вукога Бандић и неки Комани дођоше на Цетиње „... са десет турских носева“ да би о побједи обавијестили владику Висариона Бајицу и млетачког гувернадуре на Цетињу Грбичића. Ови их шаљу, заједно са посјеченим носевима, которском провидуру Дуоду, уз молбу да Команима да неку награду.³⁰ Турци, исто тако у бојевима са Црногорцима, црногорским рањеницима и мртвим сијеку носеве, уши и главе. У бици Црногораца и Брђана са Турцима, под Шћепаном Малим септембра 1768. године код Острога, Црногорци бише поражени. Командант турске војске, иначе босански везир, у знак побједе упутио је у царски град као трофеј заплијењене заставе са крстом, затим носеве, уши и главе убијених Црногораца и Брђана.³¹ Сјече носева, бркова и руку побијеђеном непри-

²⁵ У ратовима против Омер-паше у 1853. години, пише В. Врчевић, Црногорци су донијели на Цетиње 76 турских глава и много оружја. Они Црногорци који су више од једне главе посјекли нијесу могли носити читаве главе, него су само носеве и брке кидали па их на штапић низали (н. дј., 40).

²⁶ С. Дучић, н. дј., 187.

²⁷ Анонимни чланци о Црној Гори Вука С. Карацића, Гласник Етн. музеја Цетиње, књ. IV/1964, 49, 50.

²⁸ Абди-паша пише књазу Николи 21. XI 1860. године да су Црногорци отворили ватру на турске регуларне трупе и побили неколико војника и официра. „Један сержан-мајор је заробљен и Пипери су му одсјекли нос“ (Д. Д. Вуксан, Прва година владе краља Николе, Записи, Цетиње, мај 1936, 269).

²⁹ С. Боровски, Црногорско крив. право (попис из год. 1873), Правни Зборник, Подгорица, март—април 1939., стр. 72.

³⁰ С. Мијушковић, О побједи Комана над Турцима 1691. И. записи, Цетиње 1953, бр. 2, књ. IX, 529, 531.

³¹ Р. В. Петровић, *op. cit.*, 72.

јатељу било је и у међусобним бојевима Албанаца и Турака, као и у међуплеменским сукобима Албанаца са сусједним Брђанима и Црногорцима.³² Нос се сијече мртвом, а некад и живом непријатељу. Пошто се по носу не може познати лице коме он припада, збивале су се злоупотребе. Деси се да Црногорац, Албанац или Турчин посијече нос свом погинулом, па то представи као доказ кидања носа непријатељу.³³

Турци набијају главе посјечених Црногораца на коље, по градским зидинама. Црногорци истичу турске главе на куће својих главара или на дрвеће у близини куће.³⁴ Некад су Црногорци држали турске главе у својим кућама.³⁵ Одсјечене турске главе и носеве са бојишта они носе у торбицама или их натакну на шиљак па их носе преко рамена.³⁶ Посјечене дробњачке главе у XVII и XVIII вијеку Турци носе у Скадар, а Дробњацки турске главе истичу на велики бор у Дужима. Око куле Смаил-аге Ченгића су табље са осушеним црногорским и херцеговачким главама. У освети Смаил-аге Турци посјекше 70 Дробњака и њихове главе послаше у Липник.³⁷ До почетка XIX вијека главе нијесу доношене на Цетиње.³⁸

Напоредо са територијалним сједињавањем Црне Горе, преваладавањем племенског сепаратизма у њој и стварањем државе, крајем XVIII и у почетку XX вијека, турске главе доносе на Цетиње, као државно и судско средиште. Био је то један од видова манифестације привржености црногорских и њима сусједних брдских и херцеговачких племена томе средишту. Главе су се сушиле на пољу на коме је касније подигнут књажев двор. Затим су главе истицане на утврђење — Табљу, у непосредној близини цетињског Манастира.³⁹ Табља је подигнута у доба Његоша, као одбрамбено утврђење. Но како није одговарала

³² А. Јовићевић, *Малесија*, СЕЗ, књ. XXVII, Београд 1923, 137.

³³ П. Ровински, н. дј., 133. У Албанији је карактеристичан обичај тетовирања. Пошто би се погинулом одсјекла глава, некад би га тешко препознали ако није нечим обиљежен — тетовиран. Албански муслимани, кад се шишају, остављају на глави киту перчина, слично скалпу код Индијанаца у Америци. Сврха овог обичаја јесте да се избјегне стављање прста у уста, за случај да му буде глава посјечена (Л. Михачевић, *По Арбанији*, Загреб 1911, 58, 200.).

³⁴ В. С. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, НОПОК, Београд 1953, 92, 93.

³⁵ Љ. Дурковић — Јакшић, *Његошева приповетка*, Београд 1974, 83.

³⁶ В. М. Г. Медаковић, *Живот и обичаји Ценогораца*, Нови Сад 1860, 92, 93.

³⁷ Д. Лондровић, *op. cit.*, Побједа — Титиград, 13. XI, 15. XI 1976, стр. 12, и Побједа од 13. I 1977, стр. 12.

³⁸ F. Lenormant, *op. cit.* 239, 240.

³⁹ Етимолошки коријен назива Табље је у арапској табџија. Значи истурена камена утврда, одакле пуцају топови (А. Шкаљић, *Турцизми у српско-хрватском језику*, Сарајево 1966, 594).

својој сврси, на њој су истицане турске главе. Кад је овај обичај забрањен, Табља је претворена у манастирски звоник.⁴⁰

Призори истурених непријатељских глава изазивају језу у развијеној средини. У ратничкој, примитивизмом обрваној средини ови призори подстичу ратничке нагоне и потхрањују необуздану мржњу према непријатељу.⁴¹ Дјеца израстају у ратнике у присуству непријатељских глава. Свештенство их подстиче на мржњу према непријатељу. Гусињски муслимани истурају посјечене црногорске главе на зидине, умивају их, стављају им у уста цигарете, а потом у знак побједе шенлуче.⁴² Кад турску главу на Цетиње донесе, Црногорац меће из пушке и главу тријумфално попери на Табљу да би се знало да је јунаштво задобио. Дјеца носе турске главе, мичу их за бркове, гурају им у уста палицу као да ће пушити и играју се са њима. Архимандрит цетињског Манастира гурао је штапом турске лобање са Табље уз добацивање: „Тамо се Турчине да с миром господа пролази!“⁴³ На призорима искасапљених непријатеља, са одсијеченим носем, ушима и удовима, млади Албанци уче се мржњи према непријатељу и ратничкој вјештини.⁴⁴

Сјеча главе и кидање носа има елементе одмазде према противнику. Та мјера уједно треба да застрашује дјелује на непријатеља и његову околину, да га поколеба и да тако психолошки ослаби његову одбрамбену снагу. Зато се главе убијених непријатеља јавно излажу на видљивијим мјестима. Послије побједе Турака над Шћепаном Малим, народу су у Цариграду показиване приспјеле црногорске главе и „мноштво носева и ушију.“⁴⁵ За „изглед народу“, Турци су сјекли Куче и вјешали их на врата Подгорице.⁴⁶ Црногорци јавно проносе турске главе и пуцањем из пушака огласе побједу над Турцима. Обичаји сјече главе, кидања носа и други видови тјелесног сакаћења непријатеља, ма колико били изложени осуди европске јавности, имали су, што се одбрамбених потреба Црне Горе тиче, и позитивних посљедица. Ови обичаји изазивали су одбојност и уздржавање непријатеља од напада на Црну Гору. Ко упадне у Црну Гору, стицало се увјерење, изгубиће главу или се вратити без носа. На три године прије невесињске пушке, Аустро-Угарска је радила да насели католике у пограничним крајевима Херцеговине према Црној Гори. Она је тиме хтјела

⁴⁰ П. Ровински, *op. cit.*, 131, 132.

⁴¹ Записи, мај 1935, 31.

⁴² Р. Д., Биљешке, Записи, Цетиње, мај 1935, 320.

⁴³ В. Врчевић, *Огранци за историју Црне Горе I*, Цетиње 1955, 26, 27, 28.

⁴⁴ С. Дучић, *н. дј.*, 188.

⁴⁵ Р. В. Петровић, *op. cit.*, 73.

⁴⁶ М. Миљанов, *Сабрана дјела 4*, Титоград 1967, 10, 11, 17.

појачати своје позиције на том подручју и изоловати Црну Гору. С тим у вези аустроугарски конзул у Сарајеву пише аустројском министру иностраних дјела да се у непријатне херцеговачке крајеве уздуж Црне Горе не може добити ни мисионар ни колониста јер су се многи католици, који су ишли за војском у Црну Гору, вратили без носа и сад још служе као живи примјер. Стога се, јавља конзул, неће нико усудити да се насели у томе крају, гдје живе људи који кидају носеве.⁴⁷ Бојазан од сјече главе и тјелесне осакате деморализаторски је дјеловала на могуће противнике Црне Горе. У рату Црногораца са Турском 1876. године турски рањеници су ужасно искасапљени. Кад су их пренијели у скадарске болнице, страх од Црногораца раширио се по Скадру и Албанији.⁴⁸

Правну природу обичаја кидања носа у међусобном црногорско-турском ратовању треба одвојити од природе обичаја кидања носа невјерној жени у Црној Гори. Правилном члана 72 Законика књаза Данила од 23. априла 1855. године овлашћен је изневјерени муж да своју жену, ако је затече у прељуби, заједно са прељубником убије. Пракса је, под утицајем наслијеђеног начина мишљења да је срамота на жену потећи оружје, одступала од тога прописа. Кажњавање за прељубу исцрпљивало се у одсијецању носа прељубници. Казну би извршио муж или његов ближи братственик. Казна треба да нагрди лице блуднице и да је обешчasti. Она треба да застрашује дјелује и да служи „за изглед другима“.⁴⁹ Код кидања носа убијеном, рањеном или заробљеном непријатељу претежу разлози практичне природе. Растерећење од сјече и ношења непријатељских глава одговара потреби брзог и ефикасног дјеловања у рату. Тежња да се противник обешчasti кидањем носа је подредна. Кидање носа за прељубу ограничено је на жену у миру, док је у рату жена неповредива. За противника се држи мушкарац, па је обичај кидања носа на њега и ограничен. Одсјећи жени главу или јој откинути нос, у боју или због учешћа у боју било би за Црногорца стидно и зазорно.

Сјеча главе симболизује побједу на бојном пољу. У доба хладног оружја, када се ратује ножем и сабљом, побједа се рачуна сигурном и противник мртвим тек када му се одсјече глава.⁵⁰ У вријеме неразвијене ратне технике уништење живе

⁴⁷ Д. Т. Перовић, Стварање политичко-војничког обруча око Црне Горе, Записи IV, Цетиње март 1939, 134.

⁴⁸ Никола I Петровић, *Цјелокупна дјела књ. V*, Цетиње 1969, 383.

⁴⁹ П. Стојановић, Прељуба као повреда брачне вјерности у прописима и обичајном праву бивше Црне Горе, Гласник Цетињ. музеја, Цетиње, бр. 5/1972, 275, 276, 280, 281.

⁵⁰ Љ. Кланчић, *Spolia optima*, Гласник Етн. музеја Цетиња III/1963, 220. Нож завршава посљедњи акт побједе над непријатељем. Побједа се цијени према броју посјечених глава. Она је, код наоружаног народа у

силе непријатеља има одлучујући значај. До употребе ватреног оружја спољашња утврђења су сигурнија заштита од непријатељских упада. Исход битке рјешава се у непосредном судару противничких војски, рат на већој удаљености може се водити само уз употребу ватреног оружја. С обзиром на општу неписменост и ограничене могућности обавјештајне службе и комуникација, губици непријатеља и пobjеда над њим могу се поуздано потврдити само бројем посјечених непријатељских глава. Истицање глава на градским бедемима и на другим јавним мјестима, поред сврхе да застрашујуће дјелује, уједно је вјесник пobjеде над непријатељем.⁵¹

Кад није било регуларне — стајаће војске, код наоружаног народа јунаштво и такмичарски занос у сјечи непријатељских глава подижу борбени морал и обезбјеђују успјех у борби. Јуначки је подвиг уграбити главу непријатељу. За доба племена број посјечених глава непријатеља потврђује вриједност појединца пред заједницом. За племе је заслужан ко донесе више турских глава. Сјечом глава доказују се оданост према друштвеном колективу, и мржња према турском непријатељу. Само глава Турчина јемчи да појединац неће имати утока у турску земљу. Његош је казао неком Морачанину, који је био пребјегао код Турака па се касније вратио у Црну Гору: „Ако хоћеш да важиш за добра Црногорца, мораш се постарати да те омрзну Турци, мораш донијети турску главу, само на тај начин можеш исправити своју грешку.“⁵²

Погранична брдска и херцеговачка племена, иако номинално под Турцима, стварно слушају власт из Цетиња и управљају се по обичајном праву и прописима Црне Горе. Но, зависна од турских пазара и упућена на комунска пасишта и егзистенцијалне изворе средстава за живот који су под турском управом, а уз то и изложена нападима, покушајима подмићивања и јаком турском утицају, ова племена чешће балансирају између Црне Горе и Турске. Кад је у Црној Гори стварана држава биле су потребне енергичне мјере црногорских управљача да се нека од ових племена, као Кучи, дефинитивно сједине Црној Гори. Своју оданост Цетињу и непокорност Турској ова

патријархалном друштву потпуна тек када се противнику узму глава и оружје:

„Сваки носи хајдук по три главе,
Носе турске грдне цефердаре...“

(П. Ровински, *op. cit.*, 130).

⁵¹ У доба Шћепана Малог Турци се сукобише са Црногорцима и посјекше 300 глава. Главе натоварише на коње и послаше их у Скадар, да би се њима закирили бедеми града, што је требало да служи као доказ да је пobjеда над Црногорцима потпуна (Р. В. Петровић, *op. cit.*, Дуга, бр. 117/1978, 72).

⁵² Дневник Едуарда Грија од 7. априла 1842. године, Истор. записи Цетиње 1—3/1951, 77.

племена су потврђивала посјеченим турским главама које су слала црногорским главарима. Тако игуман морачки Никодим 15. VIII 1789. год. пише губернатору Јовану Радоњићу: „Имамо 300 брковах и глава турских, ако заповиједаш да ти их донесемо.“⁵³ Кучи отпадоше од скадарског везира и подложише се Његошу. У знак подложности бацише му под ноге 5 глава турских поглавица. У борбама између Куча и подгоричких муслимана погинуло је 20 Турака. Њихове главе донијете су на Цетиње и тамо „служе за дивљи урес цетињских кула.“ Васојевићи, такође у знак оданости и љубави према Црногорцима, донијеше на Цетиње 4 турске главе, а Његош их обдари новцем и оружјем.⁵⁴ Пивљани јављају књазу Данилу 1. септембра 1852. године да су од турског зулума избјегли у планине и траже помоћ у војсци и оружју. Потврђујући књазу своју оданост („божји смо и твоји“), извјештавају га да су убили 10 Турака“ и ето су ти и главе отишле...“⁵⁵ На другој страни, протурске снаге у пограничним племенима доказивале су своју одбојност према Црној Гори посјеченим црногорским главама. Приликом похаре Куча од стране црногорске војске, средином XIX вијека, посјечено је 50 Црногораца. Њихове главе послате су на скадарски град.⁵⁶

Херцеговачка племена нагињу ка Црној Гори. Незадовољни управом херцеговачког везира Али-паше Ризванбеговића (1833—1851), Граховљани, Жупљани, Дробњаци и Шаранци бјеже у Црну Гору. Да би их застрашио и везао за себе, Али-паша посебним прогласом обећа свакоме ко донесе главу бјегунца да ће га закитити и новчано наградити. За главу виђенијег Херцеговца давао је по 20 дуката и сребрну челенку. Примамљени наградом, не само Турци већ и хришћани доносили су Али-паши главе бјегунаца. Али-пашина пандури убијали су на граници Црногорце и њихове главе слали везиру, који је овим главама китио своје сараје у Мостару. Али-пашина акција извргла се у злоупотребе. Чобани су, причало се, прекопавали гробове, мртвацама кидали главе и носили их у Мостар — „све за новац и перјаницу“.⁵⁷

⁵³ Записи, Цетиње, октобар 1940, 238.

⁵⁴ Д. Берић, *op. cit.*, И. Записи, Цетиње 1—3/1952, 50.

⁵⁵ О. Благојевић, *op. cit.*, 626, 627.

⁵⁶ Н. Несквагд, *op. cit.*, 91. И оданост Турцима могла се засвједочити само ако им се донесе глава Црногорца или глава њему сродног и сусједног хришћанина. Скадарски Махмут паша Бушатлија пише попу Милу (вјероватно у Црмницу) 1785. године: „Које село ће ми донијети главу паштровску он је мој, које ли неће он није мој, него је хаин учинио са Млечићем. Ако нећете учињет како ви књига пише мои нијесте, него када ћу удрит Паштровићу тада ћу и вама...“ (Ист. записи, Цетиње 1—2/1949, 84).

⁵⁷ Х. Бурић, Црногорско-херцеговачки односи у доба Петра II Петровића Његоша. Ист. записи 7-9/1951, Цетиње 335.

Главе угледнијих народних првака биле су код Турака на већој цијени. Сјечом главара ишло се за тим да се обезглави раја. Њихове главе слате су Порти као знак да је побуна угушена и раја умирена.⁵⁸ Црногорци такође држе да је пobjеда над Турцима потпунија и ударац непријатељу јачи, ако је посјечен главар или знаменитији Турчин. Стога се главама оглашених турских јунака ките куле црногорских сердара, или се ове главе носе на Цетиње⁵⁹ да би трајно симболизовале пobjеду Црногораца над Турцима. По налогу владике Петра I, глава чувеног Махмут-паше Бушатлије, посјеченог у бици на Крусима, препарирана је и изложена у приземној просторији манастира у Стањевићима. Касније је пренијета на Цетиње и изложена као ратни трофеј.⁶⁰

Сјечом Црногораца, преко црногорских ускока, Турци распаљују узајамну мржњу и раздор у црногорским племенима. Ускоци из Црне Горе, послије бјекства у Турску, забораве на своју родбину и некад више злостављају Црногорце него Турци. На почетку XIX вијека у Никшићу је око 80 домова црногорских ускока. Познајући свој крај, они су као путовође турским четама упадали у Црну Гору и сјекли своје племенике.⁶¹ Турци су тактички искоришћавали неслогу међу Црногорцима и старали се да је окрену себи у корист. Међутим, приликом сукоба са Турцима Црногорци често остављају по страни своје међусобне несугласице и њихово разрјешење остављају за послије боја са Турцима. Макар били у највећој мржњи и завади међу собом, Црногорци, по Медаковићу, „... при кретању у бој, опросте један другом сагриехе, изљубе се међу собом па иду у бој“.⁶² Држи се срамотним и неопростиви је преступ ако Црногорци, макар међусобно били крвници, не помогну један другога у борби са Турцима.⁶³ Не смије се допустити непријатељу да посијече мртве и рањене Црногорце.

⁵⁸ Од стране Порте послат је 1830. године велики везир Мехмед Решид-паша да умири Албанију. Он домами и на превару уби око 500 јужно-албанских феудалаца. Њихове главе посла у Истамбул (С. Ризај, Албанија у XVIII и првим деценијама XIX вијека, *Из историје Албанаца*, Београд 1969, 96, 97).

⁵⁹ С. Робер, Црна Гора у првој деценији владавине Петра II Петровића Његоша, ГЕМ, Цетиње III/1963, 175.

⁶⁰ G. Rasch, Петар II Петровић, Записи, септембар 1935, 151.

⁶¹ За браћу Станојицу и Радојицу са Чева прича се „... да су донјели 70 глава у турски град“ (Р. Ј. Драгићевић, П. Шобајић, Никшић — Оногшт, Записи, фебруар 1939, 126). — У 1764. години 20 породица из Чева и Цуца пресели се, због глади, у Никшић и Требиње. Турци им дадоше стоку и земљу, али уз услов да им у знак оданости донесу главе црногорске. Неки ово извршише без поговора и донијеше четири главе из Црне Горе (Г. Станојевић, *Митрополит Василије Петровић*, Београд 1978, 172, 173).

⁶² В. М. Г. Медаковић, н. дј., 92.

⁶³ Раду Вукашинову Пиперу из Близне посјекосе оца Шћепан Јанков и Дмитар Јанков из Лијешти у Кучима. Његову главу однијеше ска-

Пљачкашки упади Црногораца у Турску и Турака у Црну Гору праћени су крвавим узајамним покољима. Иза тих покоља и непоштедне сјече глава противнику није тешко препознати борбу за егзистенцијалне изворе средстава за опстанак. До средине XIX вијека, када је сточарство основна грана занимања, комунска пасишта шире се и међу људским главама, пљачка се стока и плијени имовина противнику.⁶⁴ Тако се, уједно, слаби борбена снага непријатеља. Посјечене главе су не само знак побједи већ и камен-међаш који раздваја границу супарничких страна. Прогнати из равница у неплодни крш, Црногорци у пљачки пограничних турских крајева задуго налазе средства за прехрану. Народи који се занимају сточарењем, иначе, најмање раде, за њих је рат природна вјештина стицања средстава за живот. Оружјем се штити стадо, пастир је и ратник. Оружјем се отима стока непријатељу, читаво друштво је под оружјем. Тако су живјели стари Хелени и варвари.⁶⁵ Тако поступају и савремени народи на нижем степену развитка. Једнако као код Црногораца и њима сусједних муслимана и Албанаца, пљачка је код ових народа допуштена и обичајем призната. Она се узима за витештво и мјерило је степена развитка одређене дру-

дарском везиру да би примили бакшиш. Нешто послје тога дође до битке између Куча и Пипера с једне и Турака с друге стране. У боју Турци убише пушком Шћепана и јурнуше да му главу узму. Раде Вукашинов их спријечи и изнесе Шћепана на раменима. На пријекор Црногораца да баца пса бездушнога јер му је очеву главу на Скадар понио, Раде одговори да зна то, али да не може гледати да Турци са Шћепановом главом „... себи ћеф чине!“ (М. Миљанов, *Сабрана дјела 1*, Титоград 1967, 48).

⁶⁴ Планину Лукавицу, са богатим пашњацима за стоку, освојили су Пипери од Турака 1799. године. Прича се да је сердар Савић Радојев, око освајања ове планине, посјекао 24 турске главе (Ј. Ердељановић, *Племе Пипери*, СЕЗ, Београд 1911, 305). — О жестини обрачуна Црногораца и Турака, приликом пљачке стоке, свједоче бројни подаци с краја XVIII и почетка XIX вијека. Крајем 1788. године Турци скупише „... тајин од све Ерцеговине овновах 4 хиљаде и 600 и 900 воловах, које су ћерали преко Сињавине војсци на Босну, а опазе једни Требјешани и нишички Озрињићи и скупе Црну Гору, те их дочекају, све узму и 14 главах посијеку“ (Д. Д. Вуксан, Вукасовићева мисија у Црној Гори..., *Записи, Цетиње*, март 1940, 141). — У децембру 1789. године Никшићи изађоше на Рудине са стоком. Пошто је био снијег, нијесу се бојали напада. Међутим, Чевљани, Цуце и Бјелице ударише им, узеше сву стоку и посјекоше 16 глава (Р. Ј. Драгићевић, *Црна Гора у 1790. години*, *Записи XXII* — јул 1939, 1). — Турци узвраћају Црногорцима и Брђанима истом мјером. У посланици од 13. јуна 1830. године владика Петар I упозорава Бјелопавлиће и Пјешивце да се чувају од Турака, јер су херцеговачки Турци ударили на горњоморачке чобане, стоку им заплијенили, неколико глава посјекли и робље одвели. (Петар I, *Посланице*, Цетиње 1935, 244).

⁶⁵ Стари Хелени и варвари, по Тукидиду, који су живјели уз море, дадоше се на гусарење ради користи и набавке хране за слабије. „Нападали су неутврђене градове и градове који су још били села, пљачкали их и живели већином од тога, а тај посао није доносио срамоту, него шта више и некакву славу“ (Аристотел, *Политика*, Култура, Београд 1960, 15, 16, 282).

штвене заједнице.⁶⁶ Посјећи главу противнику при отимању његове или одбрани своје стоке рачуна се за јунаштво и мушку храброст.

Имовинску мотивацију обичаја сјече главе код Црногораца и Турака није тешко препознати не само при пљачки стоке и освајању комунице већ и у другим приликама. Тамо гдје је економски интерес непосредно наглашен обрачун између завађених страна је посебно немилосрдан. Турци сијеку рају да би је принудили на плаћање данка.⁶⁷ Од сјече глава, ако је у питању одбрана виталног интереса, Црногорци некад не штеде ни сусједне истородне хришћане. Сијеку се Цетињани и Паштровићи око комунских испаша у Црмници.⁶⁸ Црногорци отимају крда стоке која из Херцеговине пристижу рисанским трговцима и сијеку Бокеље. У априлу 1759. године Ришњани се жале на њих: „Кад је рат патимо од Турака, а када је мир, патимо и гинемо од истих Црногораца који сијеку наше главе, узимају имовину и нашу трговину“.⁶⁹

Са нестајањем родовских облика живота нестају и морално-етичке вриједности својствене „племену“. Те вриједности преводе се на њихову имовинску противувриједност. Сјеча турских глава, некада јуначки подвиг награђен општим уважавањем једноплеменика, у доба развијеније државе је заслуга коју треба накнадити медаљом, новцем, кућом и земљом. Ово без обзира на чињеницу што, по инерцији конзервативне друштвене свијести, посјећи непријатеља и даље се држи за витештво. Млетачка држава у Боки, још у XVII вијеку, даје новац и земљу херцеговачким хајдучима као накнаду за сјечу Турака и учешће у борбама против Турске на страну Млетака.⁷⁰ Када је у

⁶⁶ Енглеz Вилкинсон, који је посјетио Црну Гору 1844. године, пише: „Као Киргизи, они (Црногорци — П. С.) стално врше пустошења у малим групама, ради плењења стоке, и сматрају такве подухвате витешким подвизима...“ (Ј. Дурковић, *Енглези о Његошу...*, 175).

⁶⁷ Муслимани Гусиња, Плава, Пећи и Ђаковице нападаше 9. фебруара 1854. године васојевићка села, због неплаћања данка са земље. Плаво-гусињски муслимани су својатали земљу за себе, чему су се Васојевићи опирали и одбијали плаћање данка. Том приликом муслимани су починили нечувена звјерства. Одсјекоше главе свима који им падоше у руке, сјекли су главе и лешевима. Жито, сијено, читави род однијеше са собом. Што се није могло однијети предато је пламену. 146 посјечених глава, међу којима и главу једнога попа, изложише као трофеје у улицама Гусиња и околних турских села (Н. Несқuard, *op. cit.*, 129, 130).

⁶⁸ АИИ, Исписи из БАЦ, XXV, 3, Подловћенско Цетиње, ф. Ј. Иванишевић, стр. 10.

⁶⁹ Г. Станојевић, *op. cit.*, 58.

⁷⁰ Илија Балотић из Дробњака, у молби млетачким властима од 18. VIII 1691. год., истиче своје заслуге у борби против Турака на страни Млетака и тражи да му се да помоћ и потврди имовина која му је додијељена од стране генералног провидура. Био је, каже, први у нападу на непријатеља, многима је главу одсјекао, робље је заробио и запалио 72

Црној Гори, средином XIX вијека, стабилизована државна организација, посјечена глава иноплеменика-хришћанина није више јуначко дјело већ злочин који нарушава територијално-политичко јединство Црне Горе и подстиче племенски сепаратизам. Сјеча Турака, међутим, ма колико изгледала варварски обичај и ма колико државне власти због иностраних потреба осуђивале тај обичај и ограђивале се од њега, биће актуелна све док то диктирају потребе ослободилачке борбе и еманципације Црне Горе од Турске. Само се у доба државе мијења облик признања за заслуге стечене сјечом турског непријатеља. Турска глава плаћа се медаљом, новцем, непокретном имовином, главарским положајем. Уводи се евиденција посјечених турских глава по појединцу.⁷¹ Црногорци сада више држе до медаља, новчаних накнада и земље, него до признања једноплеменика израженог кроз опште уважавање и јуначку пјесму. Губи се осјећај мјере, па да би се боље уновчиле заслуге се преувеличавају.⁷² У друштву прожетом робноновчаним прометом, разједињеном и раслојеном, све се мјери новцем. Све, па и људска глава, има своју цијену.⁷³

куле и стотине кућа. Сличне садржине су и молбе кнеза Рада Властелиновића од 18. VIII 1691. године и Вука Симикића од 14. XII 1706. године (Истор. записи, Титоград, 1—2/1972, 172, 176).

⁷¹ В. Врчевић прича да је књаз Данило увео тефтер (регистар) у који су записиване све турске главе које су Црногорци посјекли, и то на начин да се зна ко је главу посјекао, гдје је и кад посјекао и чија је глава (*Огранци за историју Црне Горе*; АИИ, инв. бр. 1927, стр. 19). Уз медаљу за посјечене турске главе обдарени прима и свједочанство. Једно од њих гласи: „Свидјетелство коим се освједочава свакому кому знати и видјети надлежи, као показатељ овога Пеко Бекичин Лаковић из села Пожара, Бјелопавлишке Нахије, Црногорац, за отлично јунаштво и храброст које је ономлањске 1852/3-ће године у Манастиру Острожском против Омер Пашине војске указао и у истом боју три турске главе посјекао, обдарио га је Његова свјетлост Господар књаз Данил I са сребрном црногорском медаљом и зато као прави и заслужени отечественик може је свуда носити и своја прса дичити... , Цетиње 15/27 Августа 1854. Пресид. Сената“ (Истор. Записи 1—2/1949, Цетиње 1949, 107).

Овом исправом обичај сјече турских глава се приказује као легитиман и допуштен, а уз то „европеизиран“: за посјечене главе даје се медаља, уз медаљу и свједочанство.

⁷² У књизи молбеница из друге половине XIX вијека, по којима је књаз Никола доносио коначну одлуку, има интересантних захтјева за награде и медаље које Црногорци траже за посјечене турске главе. Један од њих тражи да му се да медаља — крст, јер ниједан није више глава посјекао него он. Књажев одговор на полеђини молбе гласи: „то није доста ако је колико који други, кад не може рећи, да је више него други“ (предмет датира од 26. XI 1869. године). Други опет моли да му се да кућа у Служу, јер је наводно посјекао 6 глава. Књаз одговара: „Даћу му оно што је за њега. Нека се магарчина лажава вуче, за главе лаже...“ (предмет бр. 2/80).

(Д. Д. Вуксан, „Књига молбеница“, Записи IX, децембар 1931, 355).

⁷³ Јово Дрековић побјеже у Италију. Његов отац убио је неког Прентовића, па се Јово морао уклонити од освете. Писмом од 1. априла 1745.

Тешко је сложити се са мишљењем да је Црногорац „у бројењу одсјечених глава исто онако тачан као амерички Индијанац кад броји скалпе“.⁷⁴ Наша наука утемељена је, већином, на локалним изворима, турски извори и извори иностраног поријекла су одвећ скромно искоришћени. У научним радовима обично се суди на основу исказа једне стране, што отежава реално одмјеравање и процјену историјских догађаја. Тако и подаци о узајамној сјечи глава у црногорско-турском ратовању свједоче, боље него што друго, колико је представа о нашој прошлости заодјенута романтичарском копреном и понекад удаљена од стварности. Губици Турака у ратним сукобима се, и по изворним подацима, преувеличавају, а број посјечених Црногораца се минимизира. Кучи у морејском рату крајем XVII вијека побиједише Сулејман-пашу и посјекоше 400 Турака.⁷⁵ Године 1716. паша Босне и Херцеговине удари с војском на Црну Гору, али од Црногораца би потучен; Црногорци заробише 77 Турака и свима су главе посјечене; нема помена о губицима Црногораца.⁷⁶ Турци ударише 1691. године на Комане и Комани их поразише; погибе 60 Турака, а само 1 Команин.⁷⁷ У Пиперима, по писању В. Врчевића, на једног Пипера гине 6 Турака.⁷⁸ По извјештају војводе Лазара Сочице, у борби Пивљана и Турака, од 29. X до 2. XI 1875. год., посјечен је 321 Турчин, односно погинуло је 13 пута више Турака него Пивљана. У борби на Муратовици (Пива) у 1876. години, по Ј. Накићеновићу, било је 817 посјечених Турака, а устаници имаше само 5 мртвих.⁷⁹ О боју Морачана и Васојевића са Турцима у Морачи, крајем маја и почетком јуна 1877. године, игуман морачки Митрофан јавља митрополиту Илариону на Цетиње, 15. јуна 1877: „Наша малена но јуначка војска преко 1000 глава посијече... Од 400 Морачана на мртво погибоше 23 а рањених има до 40.“⁸⁰ С обзиром на наоружања и

он оставља црногорском владици Сави кућу и баштину у Брајићима, с молбом да од тог имања плати Прентовићима главу: „А знаду и други Брајићи да ваља и три главе та баштина“ (Записи, Цетиње, децембар 1937, 352, и Записи, новембар 1940, 299).

⁷⁴ Д. М. Коркут: G. Gesemann, Вук Лопушина, Записи, Цетиње, јул 1931, 61.

⁷⁵ С. Мијушковић, Племя Никшићи у морејском рату, И. записи, Цетиње 1/1954, 14.

⁷⁶ М. Драговић, Митрополит црногорски Василије, Црногорка, Цетиње, бр. 1 од 12. I 1884, стр. 14. и 15.

⁷⁷ С. Мијушковић, *op. cit.*, 529—531.

⁷⁸ В. Врчевић, *Огранци за историју Црне Горе I*, Цетиње 1950, 50.

⁷⁹ О. Благојевић, *op. cit.*, 240, 252.

⁸⁰ И. записи, Титоград бр. 4/1961, 718. До које мјере је традиција ишла у преувеличању успјеха Црногораца у рату против Турака потврђује и напис чешког истраживача Ј. Холечека: Павић Милошев, у боју на Фундини, посјече десетак турских официра. Послије боја одмарао се на гомили њихових лешева. Не може се знати колико је турака Павић посјекао за 4 сата, косећи их као жито, али то се може нагађати (Ј. Холечек, М. Миљанов, АИИ, инв. бр. 117, стр. 63).

бројчани однос противничких војски, стратегијско-оперативне услове ратовања, економску моћ позадине и чињеницу да се Црна Гора сукобљавала са храбрим протурским елементом на својим границама — овакав размјер губитака на штету Турске не може издржати критику основних норми логике.

Ово очигледно неодмјерено представљање стварног стања, у погледу губитака у црногорско-турским сукобима, посљедица је низа чинилаца. Требало је да се Црногорци пред иностранством легитимишу као јача борбена сила. Митоманија прошлости иде у покретачке снаге ослободилачке борбе Црногораца против Турске. Самохвалисавост и уображеност у њиховом менталитету су рецидиви племена у распадању. Познато је да се мали народи на нижем степену развитка тешко откидају од комплекса мање вриједности. Опште је правило да су губици у рату, ако се рачунају по извјештајима једне од зараћених страна, непоуздани. У условима опште неписмености у Црној Гори и њеном граничном подручју, подаци о губицима у рату преносе се усмено и произвољни су. Све то изискује појачану опрезност приликом коришћења историјских извора, традиције посебно, који говоре о црногорско-турским ратовима и губицима у њима. Ово тим прије што су подаци о провјери вјеродостојности ових извора крајње оскудни.

Заробљавање противника у црногорско-турском ратовању је изузетна појава. Заробљеник се сијече. Обрачун је тоталан. За уништење живе силе и имовине непријатеља допуштена су сва средства. Турци сијекну живе, рањене и мртве Црногорце, пале им и разарају имовину, не штеде ни мртве у гробу.⁸¹ Бива да им заробе жене и дјецу, па их продају као робље на пазару.⁸² Црногорци враћају Турцима истим, иако нешто блажим мјерама. Они сијекну главе и кидају носеве мртвим, рањеним и заробљеним Турцима. Но, готово да недостају подаци да би Црногорац ископавао мртвог Турчина и посјекао му главу. Или да би одводио у заробљеништво турске жене и дјецу. Ако је сукоб између црногорских и брдских племена, рањеника про-

⁸¹ Војвода Лазар Сочица сузбио је обичај сјече главе непријатељима и заробљене Турке спроводио је до најближе турске тврђаве. Но, када су Турци почели откопавати гробове погинулих Пивљана и мртвацима сјећи главе, војвода није могао спријечити Пивљане да сијекну главе Турцима (О. Благојевић, *op. cit.*, 244). Кад је Његош умирао на Лучин дан 31. октобра 1851. год. брат Перо рече му: „За сада те, Господару, не можемо сахранити на Ловћену. Ноћу могу Турци доћи па ти мртву главу посјећи, однијети је у Скадар и рећи да су те посјекли жива. (Д. Лондровић, *op. cit.*, Пobjеда од 25. XI 1976, стр. 12). — Заробљене Црногорце Турци каткад живе вјешају за ребро о ченгеле на бедему Скадра изнад Бојане. Ако се који окине са ченгела, пада у ријеку и утопи се (В. М. Г. Медаковић, *op. cit.*, 89).

⁸² Послије упада у Велику, 60-тих година XIX вијека, Турци робе и продају на пијачу у Плаву и Гусињу жене и дјецу из Васојевића (Д. Вујовић, Молба Доњих Васојевића 1860. г. да се припоје Црној Гори. И. записи, Титоград бр. 2/63, 307).

тивничке стране оставе да га његови узму. Ако је рањеник Турчин, Црногорци га посијеку. Хришћане, најчешће, не сијеку, макар били у служби Турака.⁸³ Иако заробљене Турке Црногорци понајчешће посијеку,⁸⁴ бива да их поштеде, ако се предају без борбе или прије ње.⁸⁵

Ратни је обичај да се Црногорци погинули у боју носе и сахране дома, у гробље предака. Култ предака је овдје жив, живи се у њиховој сјени. Попут старих Грка и Римљана, вјерује се да мртви помажу живима. Мртви преци се зазивају у помоћ у бојевима против Турака. Занемарити обавезу према прецима узима се као гријех и срамота. Срамота је ако Турци, без велике нужде, успију да Црногорцу одсијеку и однесу главу.⁸⁶ Изнијети мртвог или рањеног Црногорца са бојишта неприкосновена је обавеза сваког Црногорца. У сентенцији, донијетој на „Јединокупном сабору црногорском“, првом сабору одржаном за вријеме владике Данила, пред цетињским Манастиром, та обавеза је дигнута на ниво императивног, за све важећег, правила: „Који Црногорац остави мртвог или рањеног друга непријатељу да га сијече, треба га ставити на уклон више и жешће него лупежа и предајника. Не обзирати се ни ако је јунак не узимати му то у аферим више него да је опасао опрегљачу“.⁸⁷ Пријекор је живима, а уједно и позив на освету против Турака, ако се допусти да Турци одсијеку и однесу главу Црногорца.⁸⁸ Идући у бој против Турака, Црногорац ће оставити аманет да га, за случај да погине или буде рањен, изнесу са бојишта и да не допусте да му Турци сијеку главу.⁸⁹ Увјерење да ће бити изнијет са бојишта и сахрањен код предака даје му маха да истраје у борби. Појава безусловног изношења мртвих и рање-

⁸³ АИИ, Исписи из БАЦ, XVI, 39, Међун. право, стр. 7—9.

⁸⁴ М. Г. Медаковић, *op. cit.*, 89.

⁸⁵ Љ. Дурковић, *Енглези о Његошу...*, 175, 176.

⁸⁶ В. М. Г. Медаковић, *op. cit.*, 92, 93.

⁸⁷ Ј. Јовановић, Никац од Ровина, Пobjеда од 13. VII 1975, Титоград, стр. 12.

⁸⁸ У борби на Грахову против турске војске коју је предводио Смаил-ага Ченгић погине 12 Петровића, међу њима и брат владике Рада Пиљо. Кажу да је владика давао за њихове главе по сто златних мацирија, ко их украде или на превару добави. Но, у томе није успио, већ су се осушиле на бедему требињскога града. Нијесу помогла ни посредовања игумана Теодосија из Косијерева. Новица Церовић у освети Петровића посијече Смаил-агу, који је и његове — Новичине браћу и стрицeve сјекао. „...Нема гроба, прича Церовић, ће се ми копамо да мушка глава с'главом лежи, но без главе“ (В. Врчевић *Огранци за историју Црне Горе*; АИИ, инв. бр. 1927, 19).

⁸⁹ Приликом напада на Жабљак 1852. године познати јунак Кењо крену први на бедем и Црногорцима остави „тешки аманет Божји“ да га — ако га турска стража опази и убије — не оставе Турцима да му главу сијеку, него да га уграбе и да бјеже натраг (В. Врчевић, *Огранци за историју Црне Горе I*, Цетиње 1950, 55).

них са бојишта запажена је и код старих — варварских народа.⁹⁰ Гробље сједињава живе и мртве, оно симболизује континуитет рода, остати изван родског гробља исто је што и остати без коријена и поријекла.

Турци се, нарочито у првом периоду своје владавине, понашају као освајачка, лако покретљива, вјерско-војнички организована хорда, задојена религиозним фанатизмом и нетолеранцијом према невјерницима. Донијели су са собом читав арсенал источњачких казни убиствима и тјелесним сакаћењима путем којих су покоравали непокорене и побуњене народе. Овим казнама уливали су страх непријатељу и слабили његову отпорну снагу. Заробљеници су терет мобилним турским одредима и не подносе се. Жива непријатељска сила може се поуздано уништити само сјечом главе. До дубоко у XIX вијеку Турска иступа у међународним односима као представник Црне Горе и третира је као саставни дио своје империје. Признати Црној Гори статус зараћене стране а Црногорце заробљене у рату сматрати ратним заробљеницима значило би *de facto* признати Црну Гору као независну и суверену државу. Умјесто тога, Турска се односи према Црној Гори као према својој побуњеној области. А обрачун са побуњеницима и у другим дјеловима турске империје је немилосрдан.

Потребе ослободилачке борбе Црногораца траже да се Турцима одговори истом мјером. Ако Турци не признају Црногорцима статус заробљеника већ их сијеку, Црногорци имају, пред међународном јавношћу, морално-правни основ да са Турцима то исто чине. Другачије поступање охрабрило би Турке. Црна Гора, иначе, нема просторних, санитарних и материјалних услова за држање заробљеника. Држати заробљенике је и некорисно. Оскудно и могућношћу производње крајње ограничено, црногорско подручје не може да подмири ни егзистенцијални минимум становништва. Својим радом заробљеник не може задовољити ни сопствену репродукцију, а још мање створити неки вишак производа. Нема ни традиције држања заробљеника. Држање у ропству ухваћеног непријатеља у српској средњовјековној држави било је ограничено на сужење политичког карактера.⁹¹ Тамница, као мјера ограничавања слободе кривца, у Црној Гори је стекла потпуну егзистенцију тек у другој половини XIX вијека.

Напоредо са настајањем и јачањем државно-правног субјективитета Црне Горе у XIX вијеку односи према заробљеницима у црногорско-турском ратовању добијају хуманију садр-

⁹⁰ Германи извлаче своје пале другове са бојишта чак и у условима велике опасности (В. Чајкановић, Тацитова Германија, год. Н. Чупића, XXXVI, Београд 1927, 114).

⁹¹ А. Јовановић, *Приноси за историју старог српског права*, Београд 1900, 5.

жину. Томе доприносе опште прилике у Европи изражене у епохи просвијећености, школе природног права и буржоаског либерализма. Ове прилике утичу и на живот турске империје која је на издисају. Велике европске државе (Русија, Аустрија), чији се интереси укрштају у Црној Гори, својим утицајем доприносе хуманијем односу Црногораца према турским заробљеницима. Сјеча заробљеника уступа мјесто размјени и откупу. Све чешће је обичај да се заробљени непријатељ не сијече, „... пошто већ није иссјечен док је на бојном пољу био“. Са заробљеним Турцима Црногорци поступају добро. Главаре држе боље него обичне заробљенике. Заробљенике држе код себе 2—3 дана, док би они чије је робље молили да их пусте. Тада се састану са непријатељем те мијењају робље. Ако нема заробљених Црногораца, за које би се извршила замјена, онда турске заробљенике онако предају непријатељу. Држи се за славу и част ако се без замјене врате заробљеници. У међуплеменској размјени за робље се ништа не узима. Црногорци ријетко траже откуп за Турке-робове. И Турци понекад враћају црногорске заробљенике.⁹² Црногорци ће нерадо откупити Црногорца за новац или пустити Турчина уз откуп.⁹³ Такав посту-

⁹² АИИ, Исписи из БАЦ, 16, 39, међународно право, стр. 7 и 8, одговори на питање 26, 27, 28 и 29.

⁹³ Анђело Гонели, још 20. II 1690. године, тражи дозволу од млетачког провидура у Воки да откупи неке Граховљане, заробљене од стране Турака (Архив Х. Нови, ПУМА, ф. 7, хрон. границе од 12. I 1689 — 1. IV 1691, лист 185/187, док № 1). — Херцеговачки Турци дају заробљене Бокеље и Црногорце уз откуп. Црногорци то, по правилу, не чине. Кад је у питању турски главар неће послушати ни владика Петра I, кад овај тражи да га пусте уз откуп. На молбу босанског везира Мехмеда да му поврати из ропства неког Омера, сина Хусеин-аге из Гацка, владика Петар I одговара 25. новембра 1800. год. да је све урадио да врати Омера дома, да је за његов откуп давао из свога џепа 150 гроша и других ствари, али га Црногорци не хтједоше пустити говорећи и жалећи се да су Турци из Херцеговине много њиховог робља заробили и продали, да им пљенове ћерају и главе сијеку. Тако су прошлог љета на састанку посјекли најбоља два главара црногорска, а трећег ранили (Д, Д. Вуксан, Десет година из историје Црне Горе, 1794—1803, Записи XXIII — јул 1940, 324). — Црногорци без устезања сијеку муслиманске Албанце, а с Албанцима хришћанима рјеђе то чине. За Турке, по народној пјесми, не помаже откуп. Марко Вучетић уби бега Хасана Лекића и зароби 40 Турака код границе. Све их потјера у Црмницу. Он презре и не хтје примити откуп за Турке, већ их све посјече (С. Робер, *op. cit.*, 175). — Да откуп за заробљеног непријатеља код Црногораца није удомаћен потврђује и писмо аустријског окружног капетана у Котору од 28. VI 1839, упућено гувернеру Јилиенбергу. Окружни капетан пише да су Црногорци, прије 4 године, запосједнули плодну земљу близу турских утврђења Спужа, Жабљака и Подгорице. Земљу обрађују и са ње приходе носе, због чега су стални сукоби између њих и Турака. 16. VI 1839. један такав сукоб је био код Спужа. Ту погибе и турски заповједник у Спужу Бећир бег. Нудио је 200 чекина да му поштеде живот, али Црногорци не присташе. Посјечене турске главе набише на колчеве, однијеше их на Цетиње и поставише на Табљу. Владика им је за то дао медаље (И. записи, 1-3/1950, 69, 70).

пак није у складу са „херојским“ начином живота. Част и слава посјећи Турчина у боју не дају се процијенити у новцу. Часније је осветити погинулог Црногорца, него га откупити за новац. А освета палих Црногораца тражи немилосрдну сјечу Турака, макар то били и заробљеници.

Са обичајем сјече главе и кидања носа у рату између Црногораца и Турака у вези је питање карактера црногорско-турског ратовања. Виђено кроз неке радове из наше историје, ово ратовање се цијени савременим мјерилима као класично ратовање, сукоб двије зарађене стране које су мотивисане интересима напада или одбране. Турци се односе према Црној Гори као према побуњеној области и своје војне походе према њој, у виду репресалија, мотивишу као гушење побуне. У овим походима Турци сијеку све живо, пале и разарају имовину, пљачкају стоку и уништавају изворе средстава за опстанак. Пљачкашким упадима на турску територију, сјечом Турака, плијеном стокe и турске имовине Црногорци свете губитке које су им нанијели Турци. Идеолошка основица ратовања је, према томе, освета, а то црногорско-турским сукобима даје посебну жестину и безобзирност. Освету уопште, а крвну освету посебно, карактеришу употреба најбруталнијих средстава и крајња безобзирност према противнику. Што се Турака и Црногораца тиче, врхунски израз те безобзирности су узајамна сјеча главе, кидање носа и други видови тјелесног сакаћења.

Између Црне Горе и Турске је перманентно стање рата и освете. Црногорци су суочени са варварским противником који живом или мртвом Црногорцу који му падне у руке сијече главу и носи је као трофеј.⁹⁴ Турци су, по традицији, протјерали Црногорце са очевине, из плодних равница и градова у гола неплодна брда. И тамо их не остављају на миру, сијеку их, пале и робе. Између једних и других настало је константно ратно стање,⁹⁵ створена је масовна узајамна психологија мржње. Окосница борбе против Турака је култ Косова, нарочито изражен код Његоша.⁹⁶ Те околности чине борбу против Турака легитимном. Сва средства у њој су оправдана. Отимањем имовине од Турака Црногорци враћају своје. Они су осветници кнеза Ла-

⁹⁴ F. Lenormant, op. cit., XIII, XIV, XV.

⁹⁵ „Турци су као и Црногорци знали прави значај и замашај своје борбе. Црногорци су тражили да поврате што је српско било, а Турци се мучили да одрже што узеше у своме великом маху освајачком. Гдје једна страна заузето не да и брани, а друга неодољиво тражи и иде силом да узме своје, ту мора бити одношај једино непријатељски. И једна другој није никада остајала дужна (Никола I Петровић, *Цјелокупна дјела*, књ. V, Цетиње 1969, 115).

⁹⁶ „Турци главу осјекоше славноме Лазару кнезу, Славноме Лазару кнезу и Милошу Кобиловићу.“

(А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини... Сарајево 1972, 226*).

зара и Милоша Обилића, заговорници Милошеве правде. Борба између њих и Турака води се на принципу освете.

Рат из освете одликује се особитом грубошћу и вандализмом. Иза политичког обрачуна владике Рада са Смаил-агом Ченгићем је освета за владичиног брата и рођаке, који изгибоше на Грахову 1836, а главе им се осушише на требињском граду.⁹⁷ У освети Смаил-аге Турци исјекоше Дробњаке. Звјерства која чине Турци изазивају на освету.⁹⁸ Над гробовима погинулих Црногораца и Брђана посаде се главе посјечених Турака, што је знак да је погинули освећен.⁹⁹ Турске главе суше се на Табљи као замјена и освета за изгинуле Црногорце.¹⁰⁰ Ко не освети брата или рођака погинулог у рату са Турцима томе је „гроб јошт неосвећен на приеклад, а образ црн пред браћом и дружином“.¹⁰¹ Зов у бој са Турцима уједно је позив на освету погинулих сродника. Чевске жене се противе пуштању турских заробљеника уз откуп, треба их посјећи у име освете погинулих Чевљана.¹⁰² Главе погинулих Црногораца пребијају се са турским, као код крвне освете.¹⁰³ И у биткама са Турцима вриједи изрека: „Ко се освети ка да се посвети“. Осветнички карактер црногорско-турских обрачуна особито је наглашен у народном фолклору.¹⁰⁴

⁹⁷ X. Ђурић, *op. cit.*, 336, 339.

⁹⁸ Игуман Авксентије пише владици Петру I 27. I 1806. године о злодјелима Турака: „Побили су у Дробњаке четири жене старе, скинули с мртвије покров и хаљине, извадили кости из земље и његођ находе наше гробове све копају, те све с њих мртвије кидају“ (Записи, Цетиње, књ. XX, октобар 1938, 194, 195). — Турци окитише Смаил-агин гроб у Липнику одсјеченим дробњачким главама (X. Ђурић, Односи Али-паше и владике Петра II, И. записи, Титоград 1-3/1952, 78).

⁹⁹ С. Дучић, *op. cit.*, 189

¹⁰⁰ В. Врчевић пише у септембру 1852. о народној жалости за неким Чевљанином који је прије неки дан погинуо: „Благо њему кад је јуначки погинуо и кад је имао тко ће га осветити, еле ено се пет глава за његову једну суше на Табљу...“ (В. Врчевић, *Огранци за историју Црне Горе I*, Цетиње 1950, 7, 8).

¹⁰¹ Као под 100, стр. 22, 23.

¹⁰² Чевски кнез Мојсије позива војводу Милића:

„На ноге се, Милићу војвода,
И покупи Цуце и Бјелице...
Девет брата твојих да осветиш,
Девет брата, као Југовића,
Те их лани Турци посјекоше...“
(Ровински о Његошу, Цетиње 1967, 260, 261).

„Љубовића за Мићуновића,

А Ченгића за браћу Милиће...“

(П. Ровински, *op. cit.*, 134).

¹⁰⁴ У сукобу са Турцима Кучи се осветише:

„Јербо нема у војску војника,
Што не носи турско обиљежје;
Неко главу, а неко оружје,

Погранична ратовања Црногораца и Турака често су продужена рука крвне освете која хара међу племенима у Црној Гори. Црногорци ускачу на турску територију, бјеже од освете или да би се светили. Турци им дају земље и куће на својој територији, уз услов да донесу црногорске главе. Као добри познаваоци путева и прилика у старом крају, ови Црногорци на челу турских чета упадају у Црну Гору, свете се и убијају једноплеменике.¹⁰⁵ Црногорци враћају истом мјером, нападају на погранична турска мјеста и свете се над црногорским ускоцима и Турцима. Битно је замијенити се, убити ускока или Турчина, без обзира на то да ли је овај непосредни дужник у освети. То уноси немир у ионако нестабилну црногорско-турску границу, ланчано изазива даље међусобне сукобе и чини неприлике објема странама. Стога су црногорски владике и турски погранични главари покушавали да кажњавају непосредних криваца „смире крајине“ и прекину даља међусобна разрачунавања.¹⁰⁶

Неко двије, а неко четири,
Што би прича и што би бројио,
Кад се Срби 'вако осветише,
Да и' српске гусле помењују,
Арбанашке пјесме честитају...“

(М. Миљанов, *Сабрана дјела 4*, Титоград 1967, 38, 39).

Турци посјекоше на вјеру Батрића. Кнез Јанко жали његову смрт у „Горском вијенцу“ и каже:

„Да га могу добро осветити,
ка да би га из гроба дигнули!“

(П. П. Његош, *Горски вијенац*, Свјетлост, Сарајево 1973, 105).

Смртно рањени Црногорац тешко ће се растати са животом ако зна да ће остати неосвећен. Чевски јунак, тешко рањени Петко Шалетић, кад последије боја виђе свога брата Ђура са двије посјечене турске главе, повика:

„Благо мене, мили брате Ђуро!
Нијесу ми ране од видања,
Ма ми није жао умријети,
Ти си мене добро осветио,
Кад посјече двије турске главе!“

(АИИ, Исписи из БАЦ, Правосуђе у Црној Гори за вријеме владике Рада, стр. 9).

¹⁰⁵ Црногорски ускоци бјеже у Никшић, отуда упадају у Црну Гору, доносе главе Црногораца и истичу их на никшићки град. У инат рођацима што му посјекоше госте, Вук Перовић из Трешњева (Цуце) побјеже у Никшић. Отуда је упадао у Црну Гору и посјекао 17 црногорских глава. Турци га ставише за главара над пандурима у Рудинама, гдје су га Црногорци узалудно нападали (П. Ровински, *op. cit.*, 91).

¹⁰⁶ Његош пише, 24. VII. 1845, Осман-паши Скопљаку да је неки Филип Вујачић из Црмнице, по налогу куће Мустафагића из Бара, посјекао неко момче Љутичића из Црмнице, откинуо му главу и понио је Мустафагићима у Бар, гдје га дочекаше као брата. Ово је убиство из освете, јер је Вујачић био у свађи са Љутичићима због неке жене, а један од ових Љутичића посјекао је једног Мустафагића у рату. Владика моли Скопљак-пашу да казни Мустафагиће који су преступили против мира из-

При смиривању граничних сукоба и изравнавању спорова турске и црногорске власти цијене изгубљене главе слично као код крвне освете. У преговорима Његоша са херцеговачким Али-пашом 1841. године ради рјешења међусобних неспоразума на црногорско-херцеговачкој граници, Али-паша је пристао да плати „крвнину“ за сваку посјечену црногорску главу од 132 златна дуката. Из расположивих података не види се да ли је и Његош пристао да Али-пашу плаћа крвнину за одсјечене турске главе.¹⁰⁷ Постоји и терминолошка симбиоза кад је ријеч о губицима код крвне освете и у рату. У оба случаја губици у људству рачунају се по главама. За губитке у рату каже се: посјечено је толико глава. Тако се и код крвне освете првенствено рачуна колико је која од завађених страна изгубила глава, те колико која од ових страна остаје дужник у главама другој страни.¹⁰⁸

Крвна освета давала је печат читавом животу и битно је утицала на карактер црногорско-турских ратова. Освета је неумољиви закон који држи друштвену равнотежу не само у Црној Гори него и у пограничним турским крајевима. Тамо је живио исламизирани елеменат који се са измјеном вјероисповијести није одрекао својих обичаја од прије турчења. У циљу њиховог разједињавања и слабљења њиховог отпора, Турци су плански подстицали крвну освету код покорених народа. Духовно наслеђе Турака оптерећено је озбиљним траговима крвне освете. Код племена у Арабији, прије њиховог преласка у ислам, крвна освета била је свемоћна.

Стварана бруталним насиљем, црногорска држава се при сламању племенског сепаратизма служила драстичним средствима. Норме понашања црногорских управљача су у расконару са основним морално-етичким вриједностима из доба „племена“. У обрачунима са непослушним поданицима нијесу поштеђени ни хришћани. Сијече се и старо и младо, под нож је стављено и мушко и женско. Ратни обичаји који су примјењивани у сукобима са Турцима сада се ефективно врше у односу

међу граничара, а Филипа Вујачића „или ти посијечи, али га пошљи мене овамо ербо бих ја тебе, да се ово од моје стране догодило... а надам се да ћеш и ти мене како прави комшија и пријатељ учинити... јербо ако ово остане без наказанија биће угурсуза и на твоју страну“ (Записи XVII — јун 1937, 360).

¹⁰⁷ Х. Ђурић, *op. cit.*, 78, 79.

¹⁰⁸ При умиру племена, гђе претегне више глава, томе племену се плаћа. Кучи и Пипери једни другима нијесу плаћали претијец, па је стога међу њима вазда било крви. Одлуком Црногорског суда од 14. IV 1836. један дио пиперске планине додијељен је Бјелопавлићима, на рачун крвнине. Послије пребијања глава Пипери остадоше дужни Бјелопавлићима десет глава. „За ове десет главах бјелопавличкијех“ суд је дао Бјелопавлићима трећи дио од пиперске планине Штитова (АИИ, И. Записи из БАЦ, XVI, 39; Међун. право, стр. 9 и 10; Црногор. исправе XVI—XIX вијека, Цетиње 1964, 201).

на „једновјерне“ Црногорце и Брђане. Због несигурности Куча, њиховог балансирања између Скадра и Цетиња, за доба књаза Данила 1856. год., црногорска војска извршила је похару кучког подручја. Том приликом, по извјештају француског конзула у Скадру Нескуард-а, убијен је 131 Куч, а петорици од њих су окинати носеви и уснице. Убијене су три трудне жене, поклато је десеторо дјеце у колијевци, убијено је 5 дјевојака, запаљено 13 села и опљачкано 800 кућа.¹⁰⁹ Покољ у Кучима изазвао је запрепашћење у Европи и осуђен је као вандализам који је Црну Гору вратио у прошлост.

Опште је увјерење да сјеча главе и тјелесно сакаћење противника у ратним сукобима није словенски, већ турски обичај. Турци су се, стварно, приликом надирања на Балкан, легитимисали суровим и разгранатим системом убистава, мучења и тјелесног сакаћења непријатеља. Тај систем је застрашујуће дјеловао и држао је у зависности од Турака покорене народе. Заодјенути у рухо вјерског фанатизма, Турци су чистили земљу од невјерника и бунтовну рају вандалским тјелесним мучењима приморавали на покорност.¹¹⁰ Бројни историјски извори потврђују звјерства која су турски одреди вршили над народима Балкана.¹¹¹ У традицији ових народа остао је живи спомен на

¹⁰⁹ Д. Д. Вуксан, Књаз Данило (1856), Записи, Цетиње, јануар 1937, 10.

¹¹⁰ Сакаћењем и убијањем побијеђених народа Турци вјерују да им изричу Пророкову правду. Изрицање правде, по Корану, вјерски је посао. Турци се поводе за изреком Корана: „Више ваља један вјерујући роб него слободан невјерник баш кад би вам и милији био“ (С. Јасић, *Закоњи старог и средњег века*, Београд, 1968, 92).

¹¹¹ Херцеговачки санџак бег погубио је 1662. године 67 православних Срба („del rito гресо“), угледних старјешина из Никшића, Бањана и Дробњака од којих су неки живи одерани а затим набијени на колац. Некима је опет одсјекао ноге и руке, а неке је дао распорити, тјерајући их да носе у рукама своју утробу, док нијесу издахнули. То све зато што су окривљени да су били у споразуму са хајдучима, млетачким војницима (Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 341). Подгорички муслимани, подстакнути предикама фанатизованих улема а предвођени гувернером Али Спахијом, уништише 25. маја 1855. године цркву православних под Горицом. Пошто цркву разрушише до темеља, раскопаше гробове, извукоше мртваце, одсјекоше им главе и поставише на коље (Н. Нескуард, *op. cit.*, 74). — Турци угушише у крви бугарски устанак 1875—1876. године. У Батаку и околини посјекоше 10.000 Бугара. Пuteви су били засути главама и комадима тјелеса. Послије ужасног мучења поклато је 150 жена и дјевојака. На једној крвавој греди крај млина сјекли су главе хришћана. На сеоском гробљу лежала су тјелеса сва у крви, лица исјечена и нагрђена. Око сеоске цркве такође бјеху лешине једна до друге. У школу башибозуци затворише 300 жена и дјеце и заждише их. На очи мајке њеном дјетету извадили су оба ока, а затим га посјекли (Никола I. Петровић, *op. cit.*, 289, 290)

Мучење Турака од стране раје само је реакција на турске мјере. Освета погинулих сродника тражи да се Турцима врати истом мјером.

мучење од стране Турака. Кад се неко прокуне, каже се: „Турске га муке мучиле“. Но и поред тога, недовољно је и сувише је поједностављено рећи да су обичаји сјече главе, кидања носа, уха, тјелесног сакаћења уопште, искључиво турски изум. У култури једнога народа живи баштина његових претходника и њему сусједних народа. Стога, везивање поријекла једне установе или обичаја искључиво за један народ најчешће бива промашај. Осим тога, пренијети један обичај или установу у дату средину могуће је тек кад услови те средине sazру и постану способни да их приме.

Поријекло обичаја тјелесног сакаћења непријатеља и кривца је у историји Оријента. Стари народи (Египћани, Скити, Персијанци, Хелени, Спартанци), прича отац историје Херодот (р. 484. г. прије н. е.), нарочито су цијенили војнички посао и сматрали га нечим вишим. Убијали су заробљене непријатеље, клали дјецу, скрнавили лешеве.¹¹² Појединачне казне, којима се сакаати и убија противник су веома старе. Набијање на колац, које су Турци примјењивали код балканских народа, било је често код Асираца. За ову казну су знали и Грци и Римљани, као и стари Бугари, прије примања хришћанства. Набијање на колац помиње се и код Руса у 1589. години. Тада су код Руса главне казне: вјешање, одсијецање главе, разбијање главе, топљење, бацање под лед.¹¹³ Карактеристично је да је „Руска правда“, зборник закона из XI—XII в., за готово све врсте преступа предвиђала откуп и новчану глобу.¹¹⁴ Смртна казна и казне тјелесном осакатом су, дакле, познијег датума.

Скити сијеку главе својим непријатељима, напију се њихове крви, па главе носе своме краљу, јер дио ратног плијена добијају тек ако донесу главу. Кожу са главе здеру, препарирају је, као пешкир вежу за узду свог јахаћег коња и тиме се поносе. Ко има највише таквих пешкира ужива велики углед. Лобање непријатеља употребљавају као пехар. Угледним го-

Паша од Требиња завојшти на Куче да купи харач. Кучи га заробише и сташе мучити:

„Јован пашу на муке турио;
Он му десно око извадио.
И десну му руку саломио...“

(Вук Брајотић, његова жена лијепа Брђанка и паша од Требиња, Црногорка, Цетиње, бр. 7/1884, 57—59).

За вријеме турске окупације Турци су Србе набијали на колац, сјекли им главе и истицали их на градске бедеме. Резали су им носеве и уши, живима им драли кожу. — У Зети Турци ухватише црногорског владику Данила, с намјером да га набију на колац, од чега се спасао откупом (Т. Ђорђевић, Наш народни живот V, Београд 1932. год., 46—48, 53, 63).

¹¹² Херодотова *Историја*, Матица српска, Н. Сад, 1959, 148, 157—160.

¹¹³ Т. Р. Ђорђевић, *op. cit.*, 51.

¹¹⁴ С. Јасић, *op. cit.*, 111—131.

стима показују лобање својих непријатеља. Ко није убио ни једног непријатеља не цијени се и не учествује у заједничкој гозби.¹¹⁵ Најстарији — вавилонски писани закон, Хамурабијев закон (2000. г. прије н. е.) у својим прописима предвиђа смртну казну за преступе, и то спаљивањем, топљењем у воду и др. Хамурабије је у ширем обиму увео казне тјелесном осакатом (одсијецање груди, одсијецање руке, избијање ока, ломљење уда, избијање зуби, одсијецање уха).¹¹⁶ Старе источњачке деспотије ломиле су отпор својих унутрашњих и спољних противника путем њиховог безобзирног усмрћивања и тјелесног сакаћења.

Поникао на тлу Арабије, ислам је сљедбеник „древних култура с њиховим дугим традицијама које су вукле поријекло из грчко-римских, иранских, фараонских и асирско-бабилонских времена“. Муслимани Арабљани, у сарадњи са покореним народима, асимирали су, прилагодили и репродуковали духовно, културно и естетско наслеђе најранијих свјетских цивилизација.¹¹⁷ Многи обичаји, па и обичаји сјече главе и сакаћења непријатеља, имају свој коријен у дубини Антикe. Турци су их наслиједили од својих претходника и пренијели у наше земље.

Убиства сјечом главе и тјелесно сакаћење непријатеља нијесу, према томе, искључиво турског поријекла. Ни њихово преношење на Балкан не може се приписати само Турцима. Византијско право, право развијене византијске државе, настало под утицајем хеленистичког и оријенталног права, обилује смртним казнама и казнама тјелесном осакатом и у томе правцу утиче на словенско законодавство. Умјесто глобе и новчаних казни за преступе код наших народа се, под утицајем Византије и сазрелих унутрашњих прилика феудалних држава, уводе смртне и тјелесне казне. Законик цара Душана (1349. и 1353) прихвата византијски систем кажњавања. Римско-византијско законодавство, које снажно утиче на српско средњовјековно право, крцато је баштином Оријента. Смртна казна по овом законодавству врши се: распећем на крст, черечењем, ударањем на точак, спаљивањем, вјешањем, сијечењем главе, тровањем, бацањем у провалију или бацањем дивљим звјеровима, каменовањем, дављењем у воду.¹¹⁸ Под утицајем Византа, Душанов законик уво-

¹¹⁵ Херодотова историја, 231, 232.

¹¹⁶ С. Јасић, *op. cit.*, 15—49, 51, 52, 57, 61.

¹¹⁷ Ф. Хити, *Историја Арапа*, Сарајево 1967, 169. Такозване „мртве“ цивилизације постоје у наслеђу које су оставиле живим цивилизацијама и у ренесансама које су побудиле у историјама тих цивилизација. Људска култура је слојевита. Многи елементи цивилизација који се описују као мртви живе у доцнијим цивилизацијама (А. Тојнби, *Истраживање историје*, Просвета, Београд 1971, том II, 360, 361, 480).

¹¹⁸ А. Јовановић, *Приноси за историју српског права*, Београд 1900, 97.

ди смртну казну у облику вјешања и спаљивања. У пракси, после цара Душана, на подручју његове државе погубљења се врше и мачем и сјекиром. Широка лепеза казни тјелесном осакатом у законуку цара Душана (одсијецање носа, руку, ногу, ушију, језика, осљеplивање)¹¹⁹ има свој извор такође у византијском праву.

Макар ослабљен турском најездом, утицај византијског права осјећао се код наших народа и за вријеме турске окупације. То право је, у погледу смртне казне и казни тјелесном осакатом, доживјело своју регенерацију у вријеме настанка српске и црногорске државе у XIX вијеку. Законски прописи у првом српском устанку дијелом су препис Крмчије и под утицајем су византијског законодавства.¹²⁰ Смртна казна под Карађорђем извршава се мртвом шибом, каменовањем, вјешањем, стријељањем, метањем на коло, бацањем у воду.¹²¹ Далеки, иако још неиспитани, утицај византијског права је и у законуку црногорског владике Петра I с краја XVIII и почетка XIX вијека. Овај законик нормира смртну казну вјешањем, каменовањем и стријељањем. И обичај киданња носа невјерној жени у Црној Гори пренијет је с Оријента, преко византијског и Душановог законодавства.¹²²

Обичај сјече главе, киданња носа и други видови тјелесне осакате, уобичајени у црногорско-турском ратовању су, према томе, вишестраног поријекла. Они су продирали до нас преко византијског законодавства и српског средњовјековног права. Када су Турци дошли на Балкан, ти обичаји су имали неку традицију у нашим земљама, што је Турцима олакшало њихову ефективну примјену. Општа примитивизација друштвених односа изазвана турском инвазијом била је подесна основица за позитивизацију казни тјелесним сакаћењем. Сировој, неизграђеној друштвеној средини одговарају сурова варварска казнена средства. Када је ријеч о источњачким деспотијама и турском војном феудализму обичаји сјече глава и тјелесне осакате непријатеља су у служби државе, односно потребе да се на међународном плану обезбиједе интереси снага које стоје иза државе.¹²³ Тјелесне казне првобитно намијењене унутрашњим про-

¹¹⁹ А. Соловјев, *Предавања из историје словенских права*, Београд 1939, 62, 63, 139, 140.

¹²⁰ Прота М. Ненадовић, *Мемоари*, Просвета, Београд 1966, 85. Казне прописане у Србији, у првим деценијама XIX вијека, нијесу биле мртво слово, већ су ефективно извршаване. Одлуком Народног суда у Крагујевцу од 22. V 1830 — бр. 6 осуђен је, за убиство из користољубља, Јован Петровић: да се „донде шибом казни, док у мученију дах свој не испусти; потом кад већ мртав буде, труп његов на коло за углед народу, и на сједеније птицама да се постави“ (А. Јовановић, *op. cit.*, 97).

¹²¹ А. Јовановић, *op. cit.*, 121, 122.

¹²² П. Стојановић, *Прељуба као повреда брачне вјерности...*, 273, 283.

¹²³ Смртне казне, казне тамницом и тјелесном осакатом су, углавном, израз потребе друштва поцијепаног на класе и слојеве са посебним

тивницима стављене су у службу завојевачке функције државе. Употребом бруталних средстава у ратним сукобима са балканским народима Турци су изазвали ове народе да, из разлога самоодбране, узврате противнику истим средствима. Српска и црногорска држава, приликом свога настанка, пренијеле су систем сурових казни тјелесном осакатом, остао им од Турака и Византије, на унутрашњи план и употријебиле га против својих политичких непријатеља. Компенетрација и симбиоза турско-византијског система кажњавања у унутрашњим и спољним односима и њихов утицај на наше земље очигледне су. Тај утицај је, као што је потврђено наведеном грађом, снажан и у Црној Гори.

Опште прилике у Европи у XIX вијеку превазишле су обичај сјече главе и кидања носа у црногорско-турском ратовању. Турска империја је на умору. Црна Гора се еманципује од турског врховништва, све је потпунији њен субјективитет у међународним односима. Племенски разједињена земља сада је створила државу. Судар између европске културе и Азије на овом подручју рјешава се у корист Европе. Изолација Црне Горе, некада један од њених одбрамбених фактора, сада је кочица њеном даљем развоју. Заостали и архаични обичаји азијског поријекла, као што су обичаји сјече главе и тјелесног сакаћења убијеног или заробљеног непријатеља, стварају у Европи представу о дивљем народу и озбиљно успоравају улазак Црне Горе у свијет развијеног европског друштва.¹²⁴

Деветнаести вијек је вијек општег прогреса, вијек формалног прокламовања неких основних, неутуђивих, људској личности иманентних права. Либерализам и грађанска демократија имају за последицу хуманизацију међународног ратног права. Заштита живота заробљеника, хуманији однос према њему, обезбјеђење заробљеникове имовине — постају императив тога доба. Немилосрдна сјеча и сакаћење непријатеља имају за последицу противмјере друге зараћене стране, и земљи која се држи ових сада варварских обичаја онемогућавају живот у цивилизованој заједници. Већ на освиту XIX вијека Црна Гора је

интересима. Адиги (Черкези), као и други горштаци на Кавказу, нијесу знали за тамницу, тјелесне и смртне казне све док се код њих нијесу увели шеријат и руско законодавство (В. К. Гарданов, *Систем композиције у обичајном праву Адига (Черкеза)*, XVIII и прва половина XIX в., Москва, „Наука“, 1964, 2).

¹²⁴ Објашњавајући дубоку укоријењеност обичаја сјече главе Турцима у животу Црногораца и своју немоћ да тај обичај искоријени, књаз Данило је говорио: „И мени није право што ме Европа држи за дивљака, али у овој ствари престаје свака моја моћ. Сваки Црногорац сматра за стид и срам вратити се из боја без непријатељских глава“ (В. Борђевић, *Црна Гора и Аустрија (1814—1894)*, Београд 1924, 81).

у додиру с Европом осјетила лоше последице примјене обичаја сјече главе и кидања носа непријатељу¹²⁵.

Сређивање односа са сусједима битни је услов за настанак државно-правног субјективитета Црне Горе у унутрашњим и спољним пословима и за њено прерастање у независну и суверену државу. Успостављање мира и реда на границама са Турском и Аустријом примарни су задаци новонасталих државних органа током XIX вијека. Хајдучија и пљачкашки упади у сусједне земље, некад сматрани за врлину и јуначки подвиг, сада су зло првога реда и преступ против безбједности Црне Горе и њеног стабилног положаја у међународним односима¹²⁶. Та ситуација изражена је и у фундаменталним законским прописима које је Црна Гора донијела у XIX вијеку. Преступи почињени у сусједним државама од стране Црногораца и Брђана инкриминисани су као да су почињени у самој Црној Гори. Најприје је требало уредити односе с Аустријом. Обострана трговинска размјена чини Црну Гору зависном од аустријског Приморја, немири на црногорско-аустријској граници угрожавају безбједност трговине и шточе основним интересима и једне и друге стране. Стога су у члану 18. Законика владике Петра I забрањена „самовољства и освете“ у Приморју и преступницима је запријеђено оштрим казнама. Иако су „самовољства“ и упади Црногораца на турску територију у то доба били масовна појава, у Петровом законуку нема помена о забрани ових преступа. С обзиром на потребе ослободилачке борбе и потребе за прехраном становништва, Законик није имао снаге да пљачке у турским земљама инкриминише као преступне радње, као што је то учињено са пљачкама у Приморју. Такав пропис, у Петрово доба, био би преурађен. Тако је Петров законик посредно санкционисао важећи обичај о легитимности пљачкашких напада Црногораца на турску територију.¹²⁷ Међутим, сре-

¹²⁵ Француски маршал Мармон, у својим „Мемоарима“, назива Црногорце бандом и варварским народом. Подвлачи да сијеку главе непријатељима да су у сукобу са Французима посјекли главу једном француском генералу и његовом ађутанту. Такви поступци Црногораца изазивају одмазду Француза, који стријењају црногорске заробљенике. Француски генерал у Боки Молитор наредио је да се, у једном боју, побију заробљени-рањени Црногорци, „будући да ови варвари не поштују статус заробљеника“. Они би „да смо им опростили животе, вјеровали да се бојимо њихове освете“ (Les étapes d'un soldat de l'Empire (1805—1815), Paris 1901, pp. 61—87, наведено по: Д. Лекић, Маршал Мармон и Црна Гора, И. записи, Титоград 1/1962, 48, 49).

¹²⁶ Крајишници који пљенове доносе и по коју главу из турских крајева, по књазу Данилу, нијесу крадљивци. Лупежи су они који краду црногорске козе, кртоле и купус (В. Врчевић, *Огранци за историју Црне Горе*, АИ, инв. бр. 1927, 68).

¹²⁷ П. Стојановић, *Међусобни односи и међуутицаји законских прописа и обичајног права у Црној Гори*, САНУ, Београд 1974, посебна издања Балканолошког института, књ. 1,328.

дином XIX вијека, када је питање пуне афирмације Црне Горе као самосталног субјекта у унутрашњим и спољним односима постало особито актуелно, пљачке и изазивање нереда од стране Црногораца у сусједним државама, била ријеч о Турској или Аустрији, квалификовани су као тешки преступи. Казне за ове преступе, по Законику књаза Данила, једнаке су као да је преступ учињен у самој Црној Гори, на штету домаћег држављанина.¹²⁸ Сузбијање самовласног прибављања права и законитост у спољним и унутрашњим односима императивна је потреба Црне Горе, средином XIX вијека.

Осим ових принципијелних, против обичаја сјече главе и тјелесне осакате непријатеља иду и ужи практични разлози. Рационално оправдан у вријеме превласти хладног оружја и система утврђења, овај обичај је неспојив са потребама модерног ратовања, у условима развијеније ратне технике, гдје ватрена моћ зараћених страна има одлучујући значај. Првобитно, када је мушка храброст примаран фактор за успјех у боју, сјеча непријатељских глава развија такмичење (ко ће више непријатеља убити) и кује борбени ратнички менталитет. Касније, у новим условима стајаће-регуларне војске, тај обичај се „изобицајио“ и постао кочница успјешнијег ратног подухвата.

Умјесто да се на бојишту понашају рационално-војнички, Црногорци се, обузети сујетом, прегоне око сјече турских глава, окрећући се при томе да виде да ли неко посматра њихова јуначка дјела, због чега губе и људство и вријеме.¹²⁹ Црногорац је задуго оптерећен свијешћу да сјечом Турчина свети своје погинуле сроднике. Опрема нове стајаће војске не допушта ношење хладног оружја. Раније је бивало да Црногорац, осим оружја, заћене за појас по неколико турских глава.¹³⁰ Од новог устројства војске, средином XIX вијека, војна одјећа не допушта ношење тежег оружја. За силав се прије могао смјестити читав арсенал, а сада једва и пиштољ. Бива да у боју један Црногорац ватреним оружјем убије Турчина а други га посијече. Слава и част припадају другоме. Држи се да је Турчина лакше убити, него га посјећи. Стога се на бојишту такмиче ко ће прије посјећи мртвог или рањеног непријатеља. Тако, док су на

¹²⁸ Законик књаза Данила од 23. априла 1855. године, у правилу чл. 25, општом нормом забрањује Црногорцима вршење преступних радњи у сусједним државама уопште. Но, творци Закона имали су очигледно у виду да је свијест Црногорца и Брђанина оптерећена представом о легитимности пљачке и крвопролића кад је у питању противник — Турчин, што тражи појачане напоре да се хајдучки упади у Турску сузбију. Стога су, поред опште забране у чл. 25, у посебном чл. 26, изричито прописали да се „у вријеме мира и вјере“ не смије четом ићи ни плијен узимати у турске земље. Јер, плијен ће се судом вратити ономе чији буде а кривац ће бити кажњен“.

¹²⁹ G. Gesemann, *op. cit.*, 121, 122.

¹³⁰ В. Ђорђевић, *op. cit.*, 81.

бојишту заузети сјечом мртвих и рањених, Црногорци ризикују живот и страдају од ватре из турског шанца. Док прави борци јуришају напријед, други заостају за њима, сијеку главе и носеве непријатељу и тако стичу славу на туђи рачун. Понегдје посијеку нос и својима погинулима, јер се по носу не може познати коме овај припада, Турчину или Црногорцу.¹³¹ Некад јуначки подвиг сјеча главе Турчину претворила се у порок и постала је љешинарство.

Стране државе, чији је стратегијски интерес у Црној Гори наглашен преко читавог XIX вијека, утицале су у правцу напуштања обичаја сјече турских глава. Русија се противи нападима Црногораца на Турке и истицању турских глава на Цетињу.¹³² Аустрија је, средином XIX вијека, утицала код Црне Горе да напусти обичај сјече турских глава и да рат са Турцима саобрази нормама међународног права. Како у Црној Гори није било услова за држање заробљеника, Аустрија је нудила да она прими од Црногораца турске заробљенике и да их, до краја ратних сукоба, држи и чува на својој територији.¹³³

Но, иако је обичај сјече глава Турцима превазиђен друштвеним чиниоцима, он је споро и уз отпор нестајао из свијести и друштвене праксе Црногораца. Оптерећени назорима своје средине а европски васпитани, црногорски државни поглавари распињу се између потреба за „европеизацијом“ земље и овог обичаја, дубоко утканог у крв и месо Црногораца. Код рјешавања овога проблема њихове мјере су често палијативне и неизглед контроверзне. Особито је то случај с Његошем. Он подстиче Црногорце на мржњу према Турцима, тражи да своје грешке искупе турским главама¹³⁴. Он је против укидања овог

¹³¹ П. Ровински, *op. cit.*, 23, 24, 133.

¹³² Руски конзул у Дубровнику Ј. Гагић пише 1837. архимандриту Јосифу Павићевићу, заступнику Његошевом док је овај био на путу у Русију: „Ви би шћели, да чините што је вам драго, и да сијечете Турске главе и с њима китите манастир Цетиње! а Турци да у вас не тичу; а ако вас такну, да вас Рус брани? Зашто сте неки дан тичали у Никшићане и посјекли им неколико људи Турака и Христијана? С којим образом хоћете, да Русија злочине брани?“ (Ровински о Његошу, Цетиње 19—67, 209).

¹³³ За вријеме похода Омер-паше Латаса на Црну Гору, 1852—1853. године, аустријски потпуковник Стратимировић, који је за вријеме овога рата био у нарочитој мисији у Црној Гори, пренио је књазу Данилу мишљење аустријског цара Франца Јосипа I, да би пожељно било да Црногорци воде рат са Турцима по међународном праву и да Турцима више главе не сијеку. Аустрија је вољна да прихвати од Црногораца турске заробљенике и да их држи и чува у Котору. Да би подстакао Црногорце да у овом рату не сијеку главе Турцима, он обећа свакоме ко доведе живог Турчина награду од два дуката, а за посјечену главу обећа само један талир (*Успомене генерала Ђорђа Стратимировића*, Беч—Загреб—Leipzig, 1913, 62, наведено по: Љ. Кланчић, *op. cit.*, 269, 270).

¹³⁴ Дневник Е. Грија од 7. IV. 1842, И. записи, Титовград 1-3/1951, 77.

обичаја, јер би то Турци схватили као слабост. Сјеча и јавно истицање турских глава мора се задржати из разлога сигурности Црне Горе.¹³⁵ Истовремено и касније Његош увиђа да је овај обичај у цивилизованој Европи анахронизам, те турске главе враћа њиховим сродницима¹³⁶ и предлаже Сенату да се забрани истицање глава на Табљу. У циљу хуманизације рата са Турцима и посредног сузбијања обичаја доношења турских глава на Цетиње, он 1847. године уводи и даје медаље за ратне заслуге. Страни посматрачи тврде да у 1846. години није више било турских глава на Табљи.¹³⁷ Књаз Данило јавно похваљује и награђује крајишнике који доносе турске главе. Под притиском иностране јавности и за потребе ове јавности, он је у 1859. години забранио да се погинулом непријатељу — Турчину сјече глава или да се заробљеник сакати. Ко то чини треба да се „сматра кукавицом и да стално носи женску одјећу, а ко зароби непријатеља биће одликован и похваљен“.¹³⁸ Покушаји Његоша и књаза Данила да раскину са обичајем сјече и сакаћења непријатеља наилазили су на отпор Сената и главарског слоја.¹³⁹

Спорадично регенерисање обичаја сјече главе и сакаћења ратног противника код Црногораца, у другој половини XIX вијека, има се, по домаћим изворима, приписати чињеници да Турци у ратним сукобима не одустају од сјече Црногораца. Док се црногорске трупе у ратовањима са Турском придржавају наређења своје војне команде о забрани сјече турских војника, Турци сакате Црногорце, сијеку им главе и истичу их на турске

¹³⁵ G. Rasch, Петар II, Записи, Цетиње, септембар 1935, 155.

¹³⁶ Писмом од 27. априла 1834. Његош обавјештава подгоричке Турке: „Данас су дошли Брђани и донијели неколико турских глава. Ми се нијесмо могли похвалити овијем главама нити је наше срце у томе несретноме дјелу никаквог задовољства нашло. За то вам и шиљемо главе ваше браће натраг“ (Записи, Цетиње, јануар 1938, 7). За Његоша је сјеча Турака варварски обичај диктиран нуждом.

¹³⁷ Љ. Дурковић, *Његошева приповетка...*, 83. — Ипак, по неким другим изворима (в. фусногу 139), главе су истицане на Табљу, све до књаза Данила, који је укинуо тај обичај.

¹³⁸ Књаз Данило је и прије 1859. године, за вријеме похода Омер-паше 1852—3. г., забранио да се сијеку главе турским заробљеницима. Али, и поред ове забране, Црногорци су и даље сјекли главе Турцима, посебно за вријеме граховске битке 1858. год. (Љ. Кланчић, *op. cit.*, 271—272).

¹³⁹ Његош је предлагао Сенату да се турске главе не истичу на Табљу, говорећи да то није „за ради нас“ већ ради људи који долазе на Цетиње из свијета, па због мучног призора са овим главама Црну Гору „... кроз свиет у данашњем вијеку тирјанима гласе“. Сенатори одговорише да Турци своје градове црногорским главама ките, па су стога против укидања овог обичаја код Црногораца. Његош улегну главом, „па пушти да следује како је почело“. Тек књаз Данило забрани да се турске главе истичу на Табљу, већ ко је посијече нека је на своју кућу попери (В. Врчевић, *Огранци за историју Црне Горе I*, Цетиње 1950, 27, 28).

градове.¹⁴⁰ Сјече црногорских заробљеника било је не само у ратовима у другој половини XIX вијека већ и у балканском рату 1912. године.¹⁴¹ То је изазивало озлојеђеност црногорских трупа и повремено доводило до покоља турских заробљеника.¹⁴²

Обичаји сјече главе и кидања носа непријатељу оптерећују свијест обичног човјека све до краја државно-правне егзистенције Црне Горе. Спомени на њих живи су у народној традицији. Они потхрањују „племенштину“ и подвајају Црногорце на заслужне и обичне, „сој и несој“. У заслуге предака убраја се број посјечених турских глава. Дубоко уткани у народно биће, ови обичаји су конзервативна сила која је успорила процес међународног стабилизовања Црне Горе, процес прихватања мјерила и норми понашања које одговарају потребама развијеног грађанског друштва.¹⁴³ Трагови сјече глава и сакаћења непри-

¹⁴⁰ У извјештају војводе Миљана Вукова о боју на Шекулару са Турцима и Арбанасима, упућеном књазу Николи јавља се да је у црногорској војсци књажева наредба о забрани сјече мртвих непријатеља „као што је негда обичај био“ строго поштована. Међутим, док су ову наредбу Васојевићи поштовали, „... Турци нашим мртвима главе сијеку, а при томе мртве Турке наши прескачу, па на стари обичај заборављају... Главе наше погинуле браће однесоше Турци у Призрен“ (М. Цемовић, Васојевићи, АИИ, инв. бр. 126/II, 446). Како Турци нијесу престајали да сијеку Црногорце, ови су им, понекад и мимо наредбе више власти да то не чине, враћали истом мјером. Војвода Петар извјестио је књаза Николу 1862. да је у боју са Турцима у Дути посјечено 500 турских глава (Записи, фебруар 1935, 124). У рату 1876. књаз Никола је наредио црногорској војсци да не сијече Турцима главе. Запријетио је: ко донесе турску главу јести ће од ње. Дио војске за такву наредбу није хтио да чује (С. Дучић, *op. cit.*, 187).

¹⁴¹ Илустрована ратна хроника 1/1912, 4, 29 од 8. новембра, Н. Сад (наведено по: Љ. Кланчић, *op. cit.*, 273). Према службеним протоколима, како тврди њемачки публициста Б. Шварц, Црна Гора је после рата 1876—1878. предала Турцима 11.000 неповријеђених заробљеника — Турака, а Турци нијесу предали Црној Гори ни једног живог — заробљеног Црногорца (Б. Шварц, Црна Гора, Записи XXII — август 1939, 104). Иако ове податке треба примити са опрезом, они су оријентациони показатељ да је код Турака обичај сјече заробљеног непријатеља још удомаћен.

¹⁴² Н. И. Петровић, *op. cit.*, 383.

¹⁴³ Живећи и даље у увјерењу да је напад на Турчина — вјековног непријатеља јуначки подвиг, Црногорци чине хајдучке упаде на турску територију и сијеку Турке и у другој половини XIX вијека, када је, из разлога међународне безбједности, напад на Турке инкриминисан као преступ. У том правцу индикативан је предмет црногорског Сената бр. 15/1869, по кривици неког Марка Ч. Марко је оптужен пред Сенатом да је, без разлога, убио 3 Турчина. У одбрани на суду каза: „Убио сам их за то, што су Турци, а друго ми ништа дужни нијесу били, но да сам мога, бих их 50 посјека“. Пресудом Сената Марко је за ово дјело осуђен на 6 година тамнице. Приликом одмјеравања казне, сем осталог, Марку су узете као олакшавајуће околности оданост „књазу и отечеству“ и што раније није осуђиван (Записи, јун 1935, 325). Без обзира на формалну квалификацију дјела, суд је у овом случају, за три убиства, изрекао прениску казну. Сенат се, по свему судећи, интимно руководио чињени-

јатеља видни су и у осветничким разрачунавањима код Црногораца и Албанаца. Противника треба прво убити пушком, па га онда посјећи.¹⁴⁴ У обрачунима везаним за крвну освету бива да се мртви противник мрцвари и сакати.¹⁴⁵

цом да је оптужени Марко оптерећен свијешћу о Турцима као ваздашњим непријатељима те да, без обзира на међународне потребе Црне Горе, друштвена свијест није дозрела до те мјере да би се убиство Турчина мјерило истим критеријумом као убиство Црногорца.

¹⁴⁴ Бећир-бег Османацић из подгоричког Окружног суда пише 24. 8. 1882. Божу Петровићу у Цетиње да Мата Пипера убише у пољу Темовском Груде-Арбанаси. Убише га ни крива ни дужна, због освете у вези с неком арбанашком женом коју је уграбио Вацо Крстов. Груде убише Мата подмукло. Пружише му руке да се са њим рукују, па га један ухвати за једну а други за другу руку. У томе га један, а бјеше их девет, уби пушком за врат, послје чега учинише шенлук. Мало затим вратише се двојица од њих те посјекоше Мата, узеше му пушку и одоше. Били су то рођаци мужа уграбљене жене (Архив Црне Горе, Цетиње, Мин. унутрашњих дјела, акта и наредбе 1882, ф. 2843—3092, н^о 2958).

¹⁴⁵ Илија М. Поповић уби и испресијеца Николу Кнежевића, „на божју правду“ и утече у Турску. У освети синовца Николе, његов стриц Иво Жутков, видећи да му је синовац „убијен и испресијецан“, да су му мртвоме очи извађене и нос окиден, уби Пера Поповића, стрица убице Илије. Полазећи од чињенице да није „слободно никоме светити се“, Сенат је ипак, одлуком од 24. IX. 1865, осудио Ива на блажу казну од 6 година тамнице, будући да је убиство извршио у „љутини и јаду“ видјевши да му је синовац нагрђен (Записи, Цетиње, септембар 1938, 184).

Dr Petar Đ. Stojanović

LES COUTUMES D'ABATTAGE DE TÊTE ET D'ARRACHEMENT DE NEZ DANS LES GUERRES MONTÉNÉGRO — TURQUES

Résumé

Les coutume d'abattage de tête et d'arrachement de nez pendant les guerres monténégro-turques étaient profondément entrelacées dans la conscience des Monténégrins. Le nombre de têtes abattues de l'ennemi était le critérium de l'héroïsme, de la valeur et de la réputation de l'individu dans la société.

L'abattage de tête date du temps de la prépondérance des armes blanches, quand l'anéantissement de la force vivante de l'ennemi était d'une signification décisive. Le résultat d'un combat se décidait par la rencontre directe, car une guerre entre les armées adversaires ne pouvait se mener à une plus grande distance que par l'usage des armes à feu.

Les guerres entre les Monténégrins et les Turcs étaient, en effet, revêtues d'une voile idéologique de guerres religieuses entre le christianisme et l'islamisme. L'abattage de tête réciproque et l'estropiement corporel étaient le caractère expressif de la violence particulière de ces guerres. Ces coutumes de guerre avaient des éléments de représailles. En même temps elles devaient agir effroyablement sur l'ennemi. C'est pourquoi on exposait publiquement les têtes des adversaires tués dans des lieux bien visibles, dans les rues, les places, aux châteaux-forts des chefs, sur les remparts des villes.

Avec la prédominance des armes au feu et un éloignement plus grand des armées adversaires des positions de départ, la coutume d'abattage de tête pendant les guerres monténégro-turques se heurte contre les motifs militaires-rationnels et les besoins de faire la guerre de façon moderne. La charge de porter les têtes des ennemis diminuait la vitesse, la mobilité facile des guerriers — montagnards et, par conséquent, la nécessité y liée d'attaque subite contre l'ennemi. Dans les conditions des armes au feu, tuer l'ennemi et lui trancher alors la tête exigeait un double effort et une perte de temps. C'est pourquoi des motifs pratiques et rationnels, comme pièce justificative (comme preuve) du meurtre de l'ennemi servent plus tard le nez, les oreilles, les moustaches, les doigts de la main, au lieu de la tête.

L'origine de la coutume d'abattage de tête et de l'estropiement de l'ennemi se trouve dans l'histoire de l'Orient, Les Turcs héritèrent cette coutume des civilisations anciennes, de leurs prédécesseurs et la furent passer en Europe. Mais, même avant l'arrivée des Turcs, le droit byzantin ayant en soi des motifs helléniques et orientaux, influença la législation des pays balkaniques dans le sens d'acceptation des peines de mort et des peines d'estropiement corporel. Ainsi les Turcs, lors de leurs invasions, trouvèrent une certaine tradition de ces peines. Ce fait et la restitution générale au primitif des relations sociales causées par l'invasion turque, facilitèrent aux Turcs l'application effective de la peine de mort et le système élargi de l'estropiement corporel des ennemis de l'intérieur et de l'extérieur. La coutume d'abattage des Turcs au Monténégro s'enracina comme un résultat des besoins de la lutte de libération et de la lutte pour sa propre existence. Il fallait rendre de retour à l'ennemi turc par les mêmes moyens qu'il s'en servi le premier.

Les coutumes d'abattage de tête et d'estropiement corporel de l'ennemi, inspirèrent à l'Europe, surtout au XIXe siècle, une résistance envers les Monténégrins et rendirent difficile leur accession dans le monde de société civile développée. Cependant, comme l'usage de cette coutume pendant des siècles contre les Turcs — ennemis constants — accablait sérieusement la connaissance des Monténégrins, les efforts des chefs d'Etat de lever cette coutume en faveur de l'affirmation internationale du Monténégro, se heurtaient contre leur résistance.